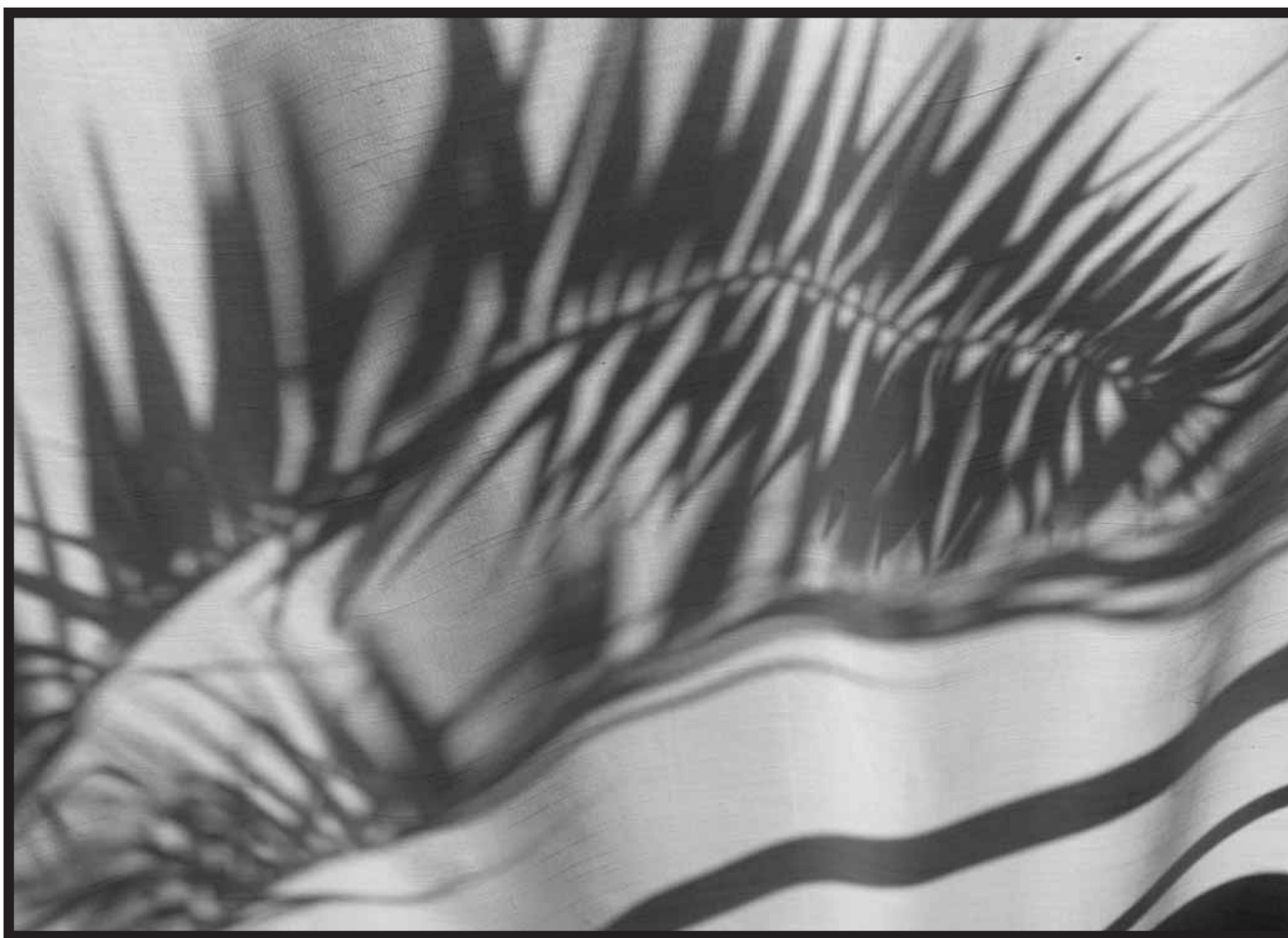

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΣΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ¹

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΣ*

«Το ελληνικόν έθνος κηρύττει την πολιτική αυτού ύπαρξι και ανεξαρτησίαν»

Οι διακηρύξεις των συνταγματικών κειμένων, με τις οποίες διατυπώνεται η βούληση για την εγκαθίδρυση μιας νέας συνταγματικής τάξης, θέτουν πάντα το ζήτημα του «υποκειμένου» που εκφράζεται και εν ονόματι ποίου ομιλεί. Αυτό συμβαίνει επειδή κάθε απόφαση μιας συνέλευσης συντακτικού χαρακτήρα εγείρει ερωτήματα που αφορούν στη νομιμοποίηση της απόφασης και της διαδικασίας που καταλήγει στη θέσπιση ενός νέου συντάγματος. Η διαφορά ανάμεσα στη νομιμοποίηση μιας ήδη συντεταγμένης εξουσίας και τη νομιμοποίηση της συντακτικής εξουσίας, συνίσταται στο ότι δεν υπάρχει κάποιο εξωτερικό ως προς τη συντακτική εξουσία σημείο αναφοράς με βάση το οποίο να κρίνουμε τη διαδικασία και την απόφαση. Εάν θεωρήσουμε ότι η νομιμοποίηση του εγχειρήματος θεμελιώνεται στην ύπαρξη του Λαού, θα πρέπει πρώτα να απαντήσουμε στο ερώτημα σχετικά με το θεμέλιο της εξουσίας του λαού να θέσει ένα νέο σύνταγμα, ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας η οποία δεν θεωρεί τη συντακτική εξουσία ένα απλό γεγονός [factum] που κρίνεται αποκλειστικά από την επιτυχία του. Εάν μετατοπίσουμε το θεμέλιο στο ίδιο το Σύνταγμα και θεωρήσουμε ότι το σύνταγμα μέσω του διακηρυκτικού χαρακτήρα κάποιων διατάξεων, μορφοποιεί το νέο πολιτικό υποκείμενο που ονομάζεται λαός,²

* Ο Χρήστος Παπαστυλιανός είναι διδάκτωρ Νομικής στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο, Φλωρεντία.

τότε δεν απαντούμε στο ερώτημα σχετικά με το θεμέλιο της εξουσίας του ίδιου του συντάγματος. Έχουμε έναν κύκλο από την περιφέρεια του οποίου δεν προκύπτει κανένα σημείο που να υπερβαίνει την αυτό-αναφορικότητα του φαινομένου της συντακτικής εξουσίας.³ Η απόφαση μιας συντακτικής συνέλευσης δημιουργεί μια νέα «κατάσταση» που θεμελιώνεται στην απόφαση καθεαυτή χωρίς αναγωγή σε μια διαδικασία που είναι προγενέστερη ή εξωτερική ως προς την απόφαση. Η στιγμή της απόφασης δεν θεμελιώνεται σε κανόνες που έχουν διατυπωθεί πριν από τη συγκρότηση της συντακτικής συνέλευσης. Η συνέλευση καθορίζει τους διαδικαστικούς κανόνες λήψης αποφάσεων στο εσωτερικό της, καθώς και το περιεχόμενο των κανόνων του νέου συντάγματος, αλλά και της διαδικασίας με την οποία αυτό τίθεται σε ισχύ. Τη στιγμή της απόφασης το συντακτικό υποκείμενο δεν δεσμεύεται από την προηγούμενη «κατάσταση».⁴

Για να αντιληφθούμε όμως, το μηχανισμό λειτουργίας των ομιλιακών ενεργημάτων των μελών μιας συντακτικής συνέλευσης σε σχέση με τη συγκρότηση του συντακτικού υποκειμένου, θα πρέπει να εξετάσουμε όχι μόνον τη λειτουργία τους αλλά και το γιατί επιτυγχάνουν ταυτόχρονα με την εκφορά τους τη μορφοποίηση ενός νέου υποκειμένου.⁵ Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση της Hannah Arendt για την Αμερικάνικη Επανάσταση. Το κεντρικό ερώτημα που διατρέχει την ανάλυση της Arendt είναι πώς είναι δυνατόν να αναζητήσουμε έσχατα σημεία θεμελίωσης μιας νέας τάξης χωρίς να επικαλεστούμε το θείο ή μια απόλυτη «Αρχή». Πώς μπορούμε να έχουμε μια πράξη θεμελίωσης μιας νέας τάξης χωρίς την αυθεντία της παράδοσης που εγγυάται τη σταθερότητα ενός αξιακού συστήματος; Η Arendt θεωρεί πως το παράδειγμα της Αμερικάνικης Επανάστασης είναι ενδεικτικό μιας αντίληψης που επιτρέπει τη θεμελίωση χωρίς αναφορά στην αυθεντία της παράδοσης ή μια απόλυτη αρχή που είναι εξωτερική ως προς την πράξη θεμελίωσης. Η διακήρυξη της Αμερικανικής Επανάστασης και η διαδικασία δημιουργίας της νέας συνταγματικής τάξης μας δείχνει πως η πράξη θεμελίωσης δεν απαιτεί απαραίτητα την αναφορά σε ένα σημείο θεμελίωσης πέρα από την πράξη καθεαυτή. Είναι μια πράξη ελεύθερων και ίσων μεταξύ τους ατόμων που ενεργούν από κοινού, με όρους αμοιβαιότητας και η δράση τους έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας ριζικά νέας «κατάστασης».⁶ Πηγή της συντακτικής εξουσίας είναι η ίδια η πράξη θεμελίωσης μιας νέας συνταγματικής τάξης καθιστώντας περιπτή την αναφορά σε μια υπερβατική αρχή θεμελίωσης.⁷ Ο φορέας της συντακτικής εξουσίας ενυπάρχει στην εκφορά του ομιλιακού ενεργήματος με την οποία δηλώνεται το υποκείμενο που λαμβάνει μια απόφαση συντακτικού χαρακτήρα. Η πηγή της συντακτικής εξουσίας δεν είναι μια υπερβατική αρχή, αλλά τα υποκείμενα που συμμετέχουν στην πράξη της συντακτικής δημιουργίας.

Ταυτόχρονα όμως, η συνέλευση διατυπώνοντας το συνταγματικό κείμενο ως συλλογικό «υποκείμενο» (εμείς), συγκροτεί το συλλογικό αυτό υποκείμενο ως φορέα της συντακτικής εξουσίας.⁸ Η μορφή με την οποία εμφανίζεται ο φορέας δεν είναι ενιαία. Σε άλλες διακηρύξεις εμφανίζεται ως «εμείς» οι αντιπρόσωποι μιας πολιτικής κοινότητας (Η.Π.Α.) ενώ σε άλλες το «εμείς» υποστασιοποιεί το έθνος, το οποίο κηρύττει την πολιτική του ύπαρξη και ανεξαρτησία.(Ελλάδα). Ωστόσο, όπως θα

δείξει και η ανάλυση που ακολουθεί για τα συνταγματικά κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης,⁹ η συγκρότηση του συντακτικού υποκειμένου και η μορφή του δεν μπορεί να αναχθεί σε ένα μόνον κριτήριο, που αφορά στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της συντακτικής συνέλευσης επιλέγουν να αυτοπροσδιοριστούν. Πριν όμως προχωρήσουμε στην ανάλυση των συνταγματικών κειμένων της Ελληνικής Επανάστασης, είναι απαραίτητο να εξετάσουμε τις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με το ζήτημα της συγκρότησης του συντακτικού υποκειμένου μέσω μιας διακήρυξης συντακτικού χαρακτήρα.

1. Η συντακτική απόφαση και το ζήτημα συγκρότησης του συντακτικού υποκειμένου

1.α Η διάκριση μεταξύ επιτελεστικών (performative) και διαπιστωτικών (constative) γλωσσικών ενεργημάτων και η σημασία της για την ανάλυση των όρων συγκρότησης του συντακτικού υποκειμένου

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο ερμηνευτικά υποδείγματα των διακηρυκτικών πράξεων που εγγράφονται σε δύο διακριτά φιλοσοφικά ρεύματα. Το πρώτο εκφράζεται από τους Derrida και Lyotard, και βασίζεται στη διάκριση ανάμεσα σε επιτελεστικές και διαπιστωτικές εκφορές των ομιλιακών ενεργημάτων και στη δυνατότητα που μας παρέχει να θεωρήσουμε τα ομιλιακά ενεργήματα στοιχεία δημιουργίας μιας νέας «υποκειμενικότητας». Η διάκριση ανάμεσα σε επιτελεστικές και διαπιστωτικές εκφορές μας επιτρέπει να διακρίνουμε χρήσεις της γλώσσας που δημιουργούν ή μετασχηματίζουν μια κατάσταση. Οι επιτελεστικές εκφορές αναφέρονται στην εκτός επικοινωνίας διάσταση της γλώσσας και ειδικότερα, στη δυνατότητά της να δημιουργεί νέες σχέσεις και πραγματικότητες.¹⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα επιτελεστικών εκφορών αποτελούν οι διακηρύξεις ανεξαρτησίας και οι αποφάσεις συντακτικών συνελεύσεων με τις οποίες διακηρύσσεται η πολιτική ύπαρξη ενός λαού. Η εισαγωγική φράση της αμερικάνικης διακήρυξης της ανεξαρτησίας (We the People obtain a constitution), όπως και οι αντίστοιχες των ελληνικών επαναστατικών συνταγμάτων, δεν διαπιστώνει απλά την ύπαρξη ενός πολιτικού σώματος που αποτελεί το φορέα της συντακτικής εξουσίας. Με την εκφορά τους μορφοποιούν το συντακτικό υποκείμενο που αποτελεί το φορέα της συντακτικής εξουσίας. [“Το ελληνικό έθνος κηρύττει σήμερα διά των νομίμων παραστατών του, εις εθνική συνηγμένων συνέλευσιν την πολιτικήν αυτού ύπαρξη και ανεξαρτησίαν», προοίμιο του συντάγματος της Επιδάουρου και του συντάγματος του Άστρους, «Το ελληνικό έθνος εις εθνική συνέλευση συνηγμένον κηρύττει διά των νομίμων πληρεξουσίων του την πολιτική αυτού ύπαρξη και ανεξαρτησία», προοίμιο του συντάγματος της Τροιζήνας.]¹¹

Η επιτελεστική εκφορά διαμορφώνει τη νέα πολιτική ταυτότητα που αποκτούν τα υποκείμενα μέσω της συμμετοχής τους στη συντακτική διαδικασία. Το «εμείς» ως συντακτικό υποκείμενο δεν υφίσταται πριν από τη διακήρυξη. Η διαπίστωση αυτή δεν σημαίνει, όμως ότι μέχρι τη στιγμή της επιτελεστικής εκφοράς το «εμείς» δεν υπάρχει αλλά ότι δεν υπάρχει ως **συντακτικό υποκείμενο**. Διαφορετική είναι η άποψη που έχουν διατυπώσει οι Derrida και Lyotard, οι οποίοι θεωρούν πως η ενέργεια της επιτελεστικής εκφοράς δημιουργεί αναδρομικά το υποκει-

μενο της διακήρυξης. Όσοι συμμετέχουν στη σύνταξη της διακήρυξης ή ενός συντάγματος δεν αποκτούν την εξουσία σύνταξης παρά μόνο μέσω της πράξης, με την οποία διακηρύσσεται η νέα συνταγματική τάξη.¹² Το συλλογικό υποκείμενο που εμφανίζεται ως «εμείς» καθιστά δυνατή τη θεμελίωση μιας νέας κατάστασης παρά την αυτό-αναφορικότητα του υποκειμένου, σύμφωνα με τους Derrida και Lyotard, επειδή το «εμείς» συνιστά ταυτόχρονα επιτελεστική αλλά και διαπιστωτική εκφορά. Δεν είναι ξεκάθαρο, δηλαδή, εάν η διακήρυξη δηλώνει ή δημιουργεί τη νέα συνταγματική κατάσταση και το πολιτικό υποκείμενο που αποτελεί το φορέα της, ωστόσο η ασάφεια επιτρέπει στη διακήρυξη να λειτουργήσει ως παράγοντας συγκρότησης μιας νέας υποκειμενικότητας με συλλογικά χαρακτηριστικά που αποτελεί το φορέα της συντακτικής εξουσίας.¹³

Σύμφωνα με τον Lyotard πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο μορφές του συλλογικού υποκειμένου που εκφράζεται ως «εμείς». Σε κάθε διακήρυξη συνυπάρχουν η κανονιστική και η διαπιστωτική διάσταση του «εμείς», παρόλο που η διατύπωση των διακηρύξεων δεν διακρίνει ανάμεσά τους. Το «εμείς» σε μια διακήρυξη εκφράζει ταυτόχρονα τους δημιουργούς μιας νέας «κανονιστικής» τάξης, αλλά και όσους ενώ δεν είναι μέλη της, υφίστανται τις ρυθμίσεις της, όπως είναι για παράδειγμα οι σκλάβοι ή οι γυναίκες. Η διαπίστωση αυτή ισχύει και για τη διακήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας. Το έθνος κηρύττει την ανεξαρτησία του, αλλά υπακούει στη διοίκηση που δημιουργείται οφείλουν οι «λαοί και κάτοικοι της Ελλάδας».¹⁴ Τα δύο πολιτικά σώματα δεν είναι ταυτόσημα. Το πρώτο συλλογικό υποκείμενο, το έθνος δημιουργεί μια νέα πολιτειακή τάξη στην οποία οφείλει συμμόρφωση ένα ευρύτερο σώμα «οι λαοί και κάτοικοι της Ελλάδος». Ο τρόπος που διατυπώνεται το «εμείς» εκλαμβάνει τις δύο αυτές διαστάσεις ως ταυτόσημες. Η πολιτική ασυμμετρία που ενυπάρχει σε κάθε διακηρυκτική πράξη ανάμεσα στα υποκείμενα της επιτελεστικής εκφοράς και σε όσους υφίστανται τις συνέπειές της υποκρύπτεται, με τη «μεταμφίεση» των επιτελεστικών εκφορών σε διαπιστωτικές.¹⁵ Σύμφωνα με τον Derrida σε κάθε διακήρυξη οι επιτελεστικές εκφορές συγχέονται με τις διαπιστωτικές. Τα όρια μεταξύ τους δεν είναι ξεκάθαρα. Στην ουσία πρόκειται για διαπιστωτικές εκφορές με επιτελεστική λειτουργία, που υποκρύπτει την αυτό-αναφορικότητα της θεμελιωτικής πράξης.¹⁶ Οι απόψεις τους σχετικά με τη διάκριση μεταξύ επιτελεστικών και διαπιστωτικών εκφορών που χρησιμοποιούνται από τον εκάστοτε φορέα της συντακτικής εξουσίας, δεν διαφοροποιούνται ριζικά. Ο Derrida θεωρεί τη συντακτική πράξη μια ενέργεια ψευδούς υποστασιοποίησης που αποκρύπτει την εγγενή αυθαιρεσία της μέσω της αναφοράς στο «εμείς», ενώ ο Lyotard θεωρεί πως οι συντακτικές πράξεις αποκρύπτουν την ετερογένεια του συντακτικού υποκειμένου μέσω της «μεταμφίεσης» των επιτελεστικών εκφορών σε διαπιστωτικές.¹⁷ Πρόκειται για μια ενέργεια που πάντα είναι αυθαίρετη σε σχέση με την προηγούμενη κατάσταση και δημιουργεί η ίδια τους όρους νομιμοποίησής της.

1.β Το συντακτικό υποκείμενο σύμφωνα με τη θεώρηση της Hannah Arendt.

Η ανάλυση της Arendt η οποία εντάσσεται σε μια διαφορετική φιλοσοφική παράδοση, διαφοροποιείται από την προηγούμενη

σε ένα πολύ βασικό σημείο. Θεωρεί πως οι πράξεις θεμελίωσης συνιστούν μια νέα αρχή, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν πράξεις που διέπονται από ορισμένες αρχές. Οι αρχές αυτές δεν αποτελούν εξωτερικούς καταναγκασμούς στην ελευθερία βούλησης και δημιουργίας, που έχουν τα συντακτικά υποκείμενα. Πρόκειται για αρχές που προϋποτίθενται σε κάθε πράξη θεμελίωσης.¹⁸ Οι επιτελεστικές εκφορές των συντακτικών υποκειμένων υποστασιοποιούν τις αρχές που είναι υπόρρητες σε κάθε θεμελιωτική πράξη.¹⁹ Η διαπίστωση αυτή της επιτρέπει να θεωρεί πως το «εμείς» των συντακτικών υποκειμένων δεν εμφανίζεται εν κενώ αλλά προϋποθέτει την ύπαρξη μιας πολιτικής κοινότητας. Τα συντακτικά υποκείμενα «αντιπροσωπεύουν» πολιτικά υποκείμενα που ήδη υπάρχουν, δεν συγκροτούν τα πολιτικά υποκείμενα ex nihilo. Η σχέση αντιπροσωπείας υποκαθιστά αλλά και ταυτόχρονα ενσωματώνει τον αντιπροσωπευόμενο. Η τέλεια αντιπροσωπεία (πλήρης ταύτιση αντιπροσώπων με τους αντιπροσωπευόμενους) αποτελεί λογική αντινομία, αυτό όμως δεν σημαίνει πως η αντιπροσωπεία είναι αδύνατη. Η σχέση αντιπροσωπείας δημιουργεί νέες σημασίες που επηρεάζουν την «ταυτότητα» του συλλογικού υποκειμένου που αντιπροσωπεύεται. Ο αντιπρόσωπος υποκαθιστά αλλά και ενσωματώνει τους αντιπροσωπευόμενους. Πρόκειται για μια σχέση δυναμική και όχι απόλυτη ταύτιση μεταξύ τους.²⁰ Ο λαός αποτελεί ένα «μακρο-υποκείμενο» στο οποίο η πολλαπλότητα των πολιτικών υποκειμένων που συμμετέχουν στη συντακτική συνέλευση, συμπύσσεται με τη «μοναδικότητα» του συντακτικού υποκειμένου που ομιλεί έναντι τους.²¹ Η σύμπτυξη αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη και οριστική ες αεί. Όπως παρατηρεί η Hannah Arendt, η θεμελίωση μιας απόφασης συντακτικού χαρακτήρα, προϋποθέτει μια σχέση «αναπαράστασης» [representation],²² μεταξύ αυτών που λαμβάνουν την απόφαση και του ιδεατού υποκειμένου που εκπροσωπούν. Η πληρότητα της απόφασης είναι πάντα υπό αίρεση καθώς η απόφαση συγκροτεί πολιτικά [constitute politically] την ομάδα αυτή ως θεμέλιο της απόφασης συντακτικού χαρακτήρα.²³ Η κανονιστική πληρότητα της απόφασης με την οποία θεμελιώνεται μια νέα συνταγματική τάξη οφείλεται στο γεγονός ότι η απόφαση αυτή αποτελεί έκφραση των στοιχείων που προσδίδουν ενότητα στο φορέα της συντακτικής εξουσίας τη δεδομένη στιγμή. Η πληρότητα αυτή είναι όμως προσωρινή, καθώς κάθε εκδήλωση της συντακτικής εξουσίας μορφοποιεί εκ νέου το υποκείμενο που αποτελεί το φορέα της.²⁴ Η θεμελίωση μιας νέας συνταγματικής τάξης λοιπόν, προϋποθέτει συγκεκριμένους αποκλεισμούς ως προς τους φορείς της συντακτικής εξουσίας, συνέπεια της αποδοχής συγκεκριμένων στοιχείων που τους προσδίδουν ενότητα. Η νέα όμως θεμελίωση δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί οριστική και δεδομένη.

Η συμβολική απεικόνιση του «λαού» δεν είναι αθάνατη όπως η αντίστοιχη του μονάρχη. Ο «λαός» καταλαμβάνει ένα χώρο ανάμεσα στην καθορισμένη χρονικά στιγμή της εμφάνισης του και στα διαχρονικά χαρακτηριστικά που προσδίδουν ενότητα στην ύπαρξη του. Η πολιτειακή τάξη που βασίζεται στο «λαό» θεμελιώνει την ύπαρξη της σε μια «κατάσταση» χαρακτηριστικό της οποίας είναι η απουσία οριστικών θεμελίων.²⁵ Τα στοιχεία που προσδίδουν ενότητα στην ταυτότητα του νέου συλλογικού υποκειμένου προϋπάρχουν και ανανοηματοδοτούνται, με απο-

τέλεσμα η «μορφοποίηση» του συλλογικού υποκειμένου μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή να μην μπορεί να θεωρηθεί οριστική. Για παράδειγμα το ποιος αποτελεί μέλος του λαού των Η.Π.Α. είναι συνεχώς υπό εξέλιξη.²⁶ Τα στοιχεία που προϋπάρχουν και προσδίδουν ενότητα στο συντακτικό υποκείμενο στην περίπτωση των Η.Π.Α., είναι η ύπαρξη μιας πολιτικής κοινότητας, στην οποία οι δεσμοί μεταξύ των μελών της δεν αναφέρονται σε στοιχεία που είναι πολιτισμικά προσδιορισμένα, αλλά σε κοινές πρακτικές πολιτικής επικοινωνίας και διαβούλευσης που υπήρχαν στο επίπεδο της πολιτειακής διακυβέρνησης. Η Arendt θεωρεί πως τα μέλη της πολιτικής κοινότητας που προσδιορίζεται με την φράση “We the People”, συμμετέχουν ήδη σε συγκεκριμένες πρακτικές που τους επιτρέπουν να κατανοούν και να χρησιμοποιούν τις επιτελεστικές εκφορές.²⁷ Όπως δηλώνει χαρακτηριστικά «Η αποκάλυψη του “ποιος” είναι κάποιος διαμέσου της ομιλίας και το ξεκίνημα μιας νέας αρχής διαμέσου της πράξης εντάσσονται πάντα σε ένα υπάρχον ήδη πλέγμα, όπου είναι δυνατό να γίνουν κατανοητές οι άμεσες συνέπειες τους».²⁸ Το «εμείς» αποτελεί προβολή ενός «εμείς» με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που υπάρχει ήδη στο επίπεδο των πολιτειών συγκροτημένο στη βάση των κοινών πρακτικών. Ωστόσο η καινοτομία της Αμερικανικής Επανάστασης είναι ότι το συλλογικό υποκείμενο δεν θεωρείται έκφραση της κυριαρχίας. Το πολιτικό σώμα που συνιστά το «εμείς» δεν ενσωματώνει την κυριαρχία όπως συμβαίνει με το γαλλικό έθνος στη διακήρυξη της Γαλλικής Επανάστασης.²⁹ Έχουμε μια πλουραλιστική εκδοχή του συντακτικού υποκειμένου. Στις Η.Π.Α. η καθημερινή πολιτική ζωή εμπεριείχε στοιχεία αυτό-κυβέρνησης τα οποία καθόρισαν και το νέο συντακτικό υποκείμενο. Η Αμερικανική Επανάσταση προϋποθέτει αυτό που η Γαλλική δημιουργεί, την ισότητα των πολιτών εντός και διά του νόμου.³⁰ Το «εμείς» νοείται ως το σύνολο των συμβαλλόμενων με ένα ιδεατό συμβόλαιο με το οποίο οι συμβαλλόμενοι αυτό-δεσμεύονται για να δημιουργήσουν μια πολιτική κοινότητα που βασίζεται στην αμοιβαιότητα και την πολιτική ισότητα των υποκειμένων που την απαρτίζουν.³¹

Δύο στοιχεία διαφοροποιούν την ανάλυση της Arendt από την προηγούμενη. Η νέα «αρχή» έχει δημόσιο χαρακτήρα με την έννοια ότι είναι ένα γεγονός που προϋποθέτει τη δράση στο δημόσιο χώρο αλλά και δημιουργεί με τη δράση του έναν νέο. Είναι μια «δημόσια πράξη», η συνέχεια της οποίας είναι συνεχώς υπό διαπραγμάτευση στο δημόσιο χώρο. Δεν μπορεί να συμβεί στο πλαίσιο του ιδιωτικού χώρου. Η δημόσια διάσταση της «πράξης» την καθιστά μια αναστοχαστική ενέργεια. Δεν αποτελεί απλά ένα ομιλιακό ενέργημα που εκφράζει τη βούληση μιας ομάδας ανθρώπων να δημιουργήσουν μια νέα «κατάσταση». Απευθύνεται σε άλλους και προϋποθέτει την ανταπόκριση αυτών.³² Χωρίς την ανταπόκρισή τους δεν δημιουργείται ένας νέος πολιτικός χώρος και άρα δεν μπορεί μια διακήρυξη να θεωρηθεί μια νέα αρχή. Επιπλέον, η ανάλυση της Arendt μας υποδεικνύει πως το ερώτημα σχετικά με το ποιο αποτελούν το «εμείς» μιας επιτελεστικής εκφοράς δεν μπορεί να απαντηθεί αγνοώντας την κανονιστική διάσταση που έχει η εκφορά μιας διακήρυξης συνταγματικού χαρακτήρα.³³ Η μορφή της συλλογικής ταυτότητας που προϋποθέτει και εκφράζει το «εμείς» αποτυπώνεται στο περιεχόμενο του συντάγματος με το οποίο μια κοινότητα διακηρύσσει την πολιτική της ύπαρξη. Η διακήρυξη

αποδίδει μορφή στην πολιτική ύπαρξη ενός συλλογικού υποκειμένου, αλλά ταυτόχρονα ορίζει και τους κανόνες που αφορούν τον τρόπο διακυβέρνησής του. Ο διαχωρισμός των δύο αυτών στοιχείων κρίνεται απαραίτητος εάν δεν θέλουμε να περιορίσουμε την ανάλυσή μας σχετικά με τους όρους συγκρότησης του συντακτικού υποκειμένου μόνο στην ανάλυση των συντακτικών πράξεων ως ομιλιακών ενεργημάτων. Η εξέταση της κανονιστικής διάστασης που έχει μια γλωσσική εκφορά συντακτικού χαρακτήρα δεν αγνοεί τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική ταυτότητα του συλλογικού υποκειμένου και τις πολιτισμικά προσδιορισμένες ταυτότητες που προϋπάρχουν. Μας επιτρέπει όμως, να εξετάσουμε το βαθμό που οι τελευταίες επηρεάζουν την πρώτη, με βάση το περιεχόμενο των διατάξεων του συντάγματος και την κανονιστική αποτίμησή τους.

Βέβαια, η απάντηση ενός συνταγματικού κειμένου στο ερώτημα πώς ασκείται η υποτιθέμενη κοινή βούληση δεν προδικάζει και την απάντηση στο ερώτημα από ποιους ασκείται η κοινή βούληση. Το ερώτημα περί της οργάνωσης του «εμείς» είναι διαφορετικό από το ερώτημα περί της συγκρότησής του. Ωστόσο με την έλευση της νεωτερικότητας έχουμε μια τομή. Το πολιτικό σώμα ορίζεται πλέον ως ένα «εμείς» ελεύθερων ατόμων.³⁴ Η σχέση ανάμεσα στη συλλογική ταυτότητα του «εμείς» και τις πολιτισμικά προσδιορισμένες ταυτότητες των ατόμων που το συγκροτούν, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το εάν οι ταυτότητες αυτές αναγνωρίζονται από το σύνταγμα που θεσπίζει το συλλογικό αυτό υποκείμενο, ως ένα επίπεδο νομιμοποιητικής εκλογίκευσης πέρα από τη συμβολιακά καθορισμένη πολιτειακή εξουσία. Ως ένα τέτοιο επίπεδο νομιμοποιητικής εκλογίκευσης έχει αναφερθεί η αναγωγή της πηγής της συντακτικής εξουσίας στο έθνος. Δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε όμως, κάποιους άλλους παράγοντες όπως είναι οι διαφορετικές εκδοχές της ενοποιητικής λειτουργίας που επιτέλεσαν τα συντάγματα σε κάθε χώρα ανάλογα με παράγοντες που δεν μπορούν να αναθούν στο ίδιο το συνταγματικό κείμενο.³⁵ Ωστόσο υπάρχει μια σημαντική διαφορά, στην πρώτη περίπτωση η συμβολιακή πολιτειακή εξουσία που εγκαθιδρύεται με το σύνταγμα προκύπτει μόνον ως το πλασματικό άθροισμα των επιμέρους ατομικών βουλήσεων ενώ στη δεύτερη απορρέει από μια πρωτογενή ουσιολογική αναγκαιότητα που την υπερβαίνει.³⁶ Η διάκριση αυτή δεν είναι δυνατό να γίνει μόνο με την αναγωγή στο «εμείς» του προοιμίου των συνταγματικών διατάξεων. Το περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων που προσδιορίζει ποιοι είναι οι πολίτες της νέας πολιτικής οντότητας καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη σχέση ανάμεσα στη συμβολιακή πολιτειακή εξουσία και ένα υπερβατικό σημείο νομιμοποιητικής εκλογίκευσης πέρα από αυτή. Ωστόσο ο τρόπος που ορίζεται το «εμείς» στο προοίμιο αντικατοπτρίζει τη σχέση αυτή, όπως φαίνεται και από την ανάλυση των συνταγμάτων της Ελληνικής Επανάστασης που θα ακολουθήσει.

2. Το συντακτικό υποκείμενο στα συνταγματικά κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης

2α. Το συντακτικό υποκείμενο συγκροτείται διά ή εκ των αντιπροσώπων;

Το κάθε ένα από συνταγματικά κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης περιλαμβάνει και ένα προοίμιο στο οποίο δηλώνεται το

συλλογικό υποκείμενο που επιθυμεί να αποκτήσει σύνταγμα και πολιτική ανεξαρτησία (το έθνος).³⁷ Επιπλέον, το πρώτο ελληνικό συνταγματικό κείμενο (Επιδαύρου) περιλαμβάνει και μια διακήρυξη, με την οποία το συλλογικό αυτό υποκείμενο προσδιορίζει τα στοιχεία συγκρότησης της «υποκειμενικότητάς» του, δηλαδή ποια είναι η σύνθεση του «εμείς» που αυτοπροσδιορίζεται μέσω της διακήρυξης ως συντακτικό υποκείμενο. Στο προοίμιο και τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας το ελληνικό έθνος αποτελεί το συλλογικό υποκείμενο που διακηρύσσει την ανεξαρτησία του σε αντίθεση με διακηρύξεις που προηγήθηκαν, όπως αυτή της Μεσσηνιακής Γερουσίας που ορίζει ως συλλογικό υποκείμενο της ανεξαρτησίας τους απόγονους του γένους των Ελλήνων.³⁸ Η διαφορετική αυτή διατύπωση στο λόγο των εξεγερμένων, σηματοδοτεί τη συνύπαρξη στο λόγο τους στοιχείων της παραδοσιακής κοσμοαντίληψης και στοιχείων που ανήκουν στο πολιτισμικό και αξιολογικό σύμπαν της νεωτερικότητας.³⁹ Η διαφορά αυτή ωστόσο, δεν επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα συντακτικά υποκείμενα την πολιτική τους ταυτότητα. Ουσιαστικότερες είναι οι διαφορές που αναδεικνύονται στη διατύπωση των προοιμίων, παρά τη χρήση του κοινού όρου «έθνος» για τον προσδιορισμό του φορέα της συντακτικής εξουσίας και στα τρία προοίμια.

Μια πρώτη ανάγνωση των προοιμίων των συνταγματικών κειμένων της Ελληνικής Επανάστασης μας αφήνει με την εντύπωση ότι το «εμείς» εμφανίζεται με τη μορφή του ελληνικού έθνους. Πράγματι, και στα τρία συνταγματικά κείμενα το ελληνικό έθνος κηρύττει την πολιτική αυτού ύπαρξη και ανεξαρτησία. Το υποκείμενο της επιτελεστικής εκφοράς εμφανίζεται με τη μορφή του έθνους των Ελλήνων. Μια προσεκτικότερη ανάγνωση όμως, θα εντόπιζε σημαντικές διαφορές στη διατύπωση των κειμένων ανάμεσα στα δύο πρώτα (Επιδαύρου, 1822 και Άστρους, 1823) και το τρίτο (Τροιζήνας, 1827). Στα δύο πρώτα συνταγματικά κείμενα το έθνος κηρύττει την πολιτική του ύπαρξη «διά των νομίμων παραστατών του συνηγμένων εις εθνικήν συνέλευσιν» ενώ στο τρίτο το ελληνικό έθνος κηρύττει την πολιτική του ύπαρξη «συνηγμένον διά των νομίμων πληρεξουσίων του εις εθνικήν συνέλευσιν».⁴⁰ Παρατηρούμε μια διαφορά στον χαρακτηρισμό του πολιτικού σώματος που αποτελεί τη «φωνή» του έθνους. Στα δύο πρώτα κείμενα πρόκειται για «παραστάτες», ενώ στην τρίτη για «πληρεξούσιους». Επιπλέον, στα δύο πρώτα κείμενα η πολιτική ύπαρξη του ελληνικού έθνους διακηρύσσεται **διά** των νομίμων παραστατών, ενώ στο τρίτο το ελληνικό έθνος κηρύσσει το ίδιο την πολιτική του ύπαρξη. Στο συνταγματικό κείμενο της Τροιζήνας το έθνος θεωρείται «συνηγμένον» και το δεύτερο μέρος της πρότασης (διά των νομίμων πληρεξουσίων) αναφέρεται στη μορφή με την οποία έχει συναχθεί (το έθνος).

Στα δύο πρώτα συνταγματικά κείμενα, από τη διατύπωση προκύπτει πως το έθνος διά των νομίμων παραστατών του κηρύσσει την πολιτική του ύπαρξη. Το ομιλιακό ενέργημα των μελών της συντακτικής συνέλευσης με τη μορφή της διακήρυξης κηρύσσει την πολιτική ύπαρξη του έθνους, δηλαδή το μορφοποιεί ως συντακτικό υποκείμενο. Ταυτόχρονα, η διατύπωση των συνταγματικών κειμένων ορίζει την πηγή της συντακτικής εξουσίας με όρους οι οποίοι, σύμφωνα με την Hannah Arendt, παραπέμπουν στην συμβολιακή κατασκευή, μια κατασκευή που βασίζεται στη «δύναμη των ανθρώπων όταν συνέρχονται

και λειτουργούν συντονισμένα». Δύναμη που χάνεται, όπως αναφέρει, όταν απέρχονται από το δημόσιο χώρο.⁴¹ Από τη διατύπωση των κειμένων προκύπτει πως στα δύο πρώτα οι από κοινού συγκεντρωμένοι αντιπρόσωποι αποτελούν το «φωνήεν» πολιτικό σώμα, ενώ στην τρίτη συνέλευση οι από κοινού συγκεντρωμένοι αντιπρόσωποι υποστασιοποιούν το έθνος (συνηγμένον), το οποίο αποτελεί το «ομιλούν» υποκείμενο της επιτελεστικής εκφοράς. Η διαφορά αυτή φαίνεται και από τους διαφορετικούς όρους που χρησιμοποιούν τα κείμενα για τους αντιπροσώπους (παραστάτες και πληρεξούσιοι). Η σχέση ανάμεσα στον αντιπρόσωπο και τον αντιπροσωπευόμενο που προϋποθέτουν είναι διαφορετική. Στη σχέση πληρεξουσιότητας η εξουσία κείται πέρα από τον πληρεξούσιο και τον δεσμεύει ως προς τα όρια της αντιπροσώπευσης η οποία θεωρείται δοτή. Ο παραστάτης ίσταται δίπλα, δεν ετεροπροσδιορίζεται από μια εξωτερική ως προς αυτόν πηγή εξουσίας. Αποτελεί την (ανα) παράστασή της.⁴² Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης, ότι και στα τρία συνταγματικά κείμενα τα μέλη της συνέλευσης διακρίνουν ανάμεσα στα μέλη μιας συντακτικής συνέλευσης και στα μέλη μιας βουλευτικής συνέλευσης που είναι όργανο της πολιτειακής τάξης που δημιουργεί η δράση της συντακτικής συνέλευσης. Στα δύο πρώτα κείμενα τα μέλη του βουλευτικού χαρακτηρίζονται πληρεξούσιοι-παραστάτες ενώ στο τρίτο αντιπρόσωποι. Η διαφορετική ορολογία υποδηλώνει ότι τα μέλη των συντακτικών συνελεύσεων αναγνωρίζουν τη διαφορά ανάμεσα στη συντακτική εξουσία και την συντεταγμένη εξουσία και οι εκπρόσωποι της κάθε μιας ορίζονται με διαφορετικό τρόπο. Επομένως, οι διαφορετικοί όροι που χρησιμοποιούν για τον προσδιορισμό τους ως συντακτικά υποκείμενα, δεν μπορεί να αποδοθεί σε σύγχυση στην απόδοση των όρων κατά τη μεταγραφή τους στην ελληνική γλώσσα.

Ωστόσο τα χαρακτηριστικά του πολιτικού σώματος που συγκροτεί το συντακτικό υποκείμενο δεν προσδιορίζονται μόνον από τους όρους με τους οποίους χαρακτηρίζονται τα μέλη της συντακτικής συνέλευσης στα προοίμια των συνταγματικών κειμένων. Από τη διατύπωση προκύπτει, ότι ο όρος «έθνος» των Ελλήνων στα προοίμια δεν επιτελεί παρόμοιες νομοποιητικές λειτουργίες. Στην περίπτωση των δύο πρώτων συνταγματικών κειμένων η συμβολιακά καθορισμένη πολιτειακή εξουσία που επιθυμούν να θεσπίσουν πρωτογενώς οι συμμετέχοντες στη συνέλευση, έχει ως πηγή της την από κοινού δράση τους. Το «έθνος» διατυπώνει την επιτελεστική εκφορά με την οποία αποκτά υπόσταση ως πολιτικά ανεξάρτητη οντότητα μέσω της από κοινού δράσης των αντιπροσώπων-παραστατών. Στην περίπτωση του τρίτου συνταγματικού κειμένου η πολιτειακή εξουσία που επιθυμούν οι συμμετέχοντες στη συνέλευση να εγκαθιδρύσουν, δεν αποκτά υπόσταση μέσω της από κοινού δράσης τους, αλλά επειδή με την από κοινού δράση τους αποκτά «φωνή» το «συνηγμένον» έθνος. Η διάκριση δεν είναι σημασιολογικά και συντακτικά ουδέτερη. Στο τρίτο συνταγματικό κείμενο εμφανίζεται για πρώτη φορά η έννοια της κυριαρχίας ως η πηγή της συντακτικής εξουσίας, η οποία σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 5 ενυπάρχει εις το έθνος.⁴³ Εφόσον όμως, η κυριαρχία αποτελεί πλέον στοιχείο απαραίτητο της δήλωσης ανεξαρτησίας μιας πολιτικής κοινότητας και ενυπάρχει εις το έθνος, οι αντιπρόσωποι που συμμετέχουν στη συνέλευση δεν

μπορούν να δρουν παρά μόνον ως «πληρεξούσιοι». Ως πηγή της συντακτικής εξουσίας δεν ορίζεται πλέον η δράση των «συνηγμένων» πολιτών, αλλά το «συνηγμένο» έθνος το οποίο ενσαρκώνει την κυριαρχία.⁴⁴ Η μετατόπιση δεν αφορά τόσο τον τρόπο που ενεργούν τα μέλη της συντακτικής συνέλευσης, το στοιχείο της συγκρότησης του πολιτικού σώματος με την από κοινού δράση των αντιπροσώπων υπάρχει και στις τρεις συνελεύσεις, όσο τη σημασία της από κοινού δράσης για τη θεμελίωση του εγχειρήματος. Η εδραίωση μιας νέας πολιτειακής εξουσίας στην προσπάθεια ενός συνόλου ανθρώπων να υλοποιήσουν έναν κοινό σκοπό με τη συντονισμένη δράση τους, προϋποθέτει μια μορφή θεμελίωσης που είναι διαφορετική από την αντίστοιχη στην οποία τα μέλη του πολιτικού σώματος συνδέονται και συμβιώνουν χάρη σε μια ταυτόσημη βούληση που τους εμπνέει κατά «μαγικό τρόπο».⁴⁵ Στη δεύτερη περίπτωση η βούληση προϋπάρχει του συντακτικού υποκειμένου και δεν αποκτά «μορφή» και περιεχόμενο μέσω της δράσης του.

Υπάρχει δηλαδή, μια βασική διαφορά στον τρόπο που εμφανίζεται το έθνος ως πηγή της συντακτικής εξουσίας στα δύο πρώτα με το τρίτο συνταγματικό κείμενο. Στα συνταγματικά κείμενα από το 1827 και μετά, η εξουσία ασκείται ρητά στο όνομα του λαού, αλλά υπέρ του έθνους.⁴⁶ Αντίθετα, σύμφωνα με τη διατύπωση των δύο πρώτων συνταγματικών κειμένων, η πηγή της συντακτικής εξουσίας εντοπίζεται στην από κοινού δράση των εξεγερμένων και στην εμφάνισή τους ως συλλογικό πολιτικό υποκείμενο. Η νοηματική μετατόπιση δεν είναι ουδέτερη. Εκφράζει την ανάγκη της πολιτικής εξουσίας που κάθε σύνταγμα συμπυκνώνει να εκφράζεται ως διαχρονική. Τα συνταγματικά κείμενα τείνουν να αναφέρουν ρητά ως πηγή της συντακτικής εξουσίας το υπερβατικό συλλογικό υποκείμενο που εκφράζει τον διαχρονικό χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας.⁴⁷ Όπως πολύ χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Κωσταντίνος Τσουκαλάς: «Η τυπική θεμελίωση της συγκεκριμένης εξουσίας είναι ομοσημαντική προς το κοινωνικό σώμα από το οποίο εκπορεύεται. Το όνομά της συμπίπτει με το όνομα του κυρίαρχου λαού. Όμως η ουσιαστική συμβολική άσκηση της εξουσίας καταξιώνεται μέσα από το προλογικό, προ-συμβολιακό έθνος».⁴⁸

2.β Η Κυριαρχία και η δυναμική του συντακτικού υποκειμένου

Η αναγωγή της συντακτικής εξουσίας στην κυριαρχία που ενσωματώνεται στο έθνος, ανεξάρτητα από τα κριτήρια που αναφέρονται στη συγκρότησή του, καθιστά τη συντακτική εξουσία «οιονεί» και όχι ουσιαστικά αδέσμευτη σε σχέση με τις επόμενες φορές που θα εμφανιστεί. Στο σημείο αυτό είναι χαρακτηριστική η ανάλυση του Sieyès για το έθνος ως πηγή της συντακτικής εξουσίας. Ο τρόπος που ορίζει το έθνος βασίζεται σε πολιτικά κριτήρια.⁴⁹ Ωστόσο, το κρίσιμο στοιχείο είναι ότι η αναγνώριση του έθνους ως πηγή της συντακτικής εξουσίας στην ανάλυσή του, οδηγεί σε μια μεταμόρφωση της συντακτικής εξουσίας. Δεν αποτελεί πλέον το πεδίο σύγκρουσης με το προηγούμενο καθεστώς αλλά στοιχείο σταθεροποίησης του νέου. Δεν λειτουργεί πλέον ως μηχανισμός θεμελίωσης μιας νέας τάξης, αλλά διατήρησης της νέας τάξης. Το συντακτικό υποκείμενο που σπάει αρχικά τον έως τότε κυκλικό προσδιορισμένο πολιτικό χρόνο, αποκτά πλέον με την μετατόπιση στην

πηγή της συντακτικής εξουσίας, ενότητα στη διάρκεια του χρόνου. Δεν διαμορφώνει τους όρους συγκρότησής του με την πολιτική του δράση, αλλά η συγκρότησή του προηγείται της δράσης του.⁵⁰

Η διαφοροποίηση αυτή είναι ουσιαστική. Το συντακτικό υποκείμενο δεν είναι πλέον το θεμέλιο μιας νέας τάξης, αλλά και στοιχείο διατήρησης της νέας τάξης που δημιουργεί η δράση του. Το θεμέλιο της νέας τάξης μετασχηματίζεται. Η από κοινού δράση των εξεγερμένων υποστασιοποιείται από την κυριαρχία που ενσωματώνεται στο έθνος. Η διαφορά αυτή αλλάζει το χαρακτήρα του συντακτικού υποκειμένου. Η πρόσληψη της συντακτικής εξουσίας ως αποτέλεσμα της δράσης των συντακτικών υποκειμένων αναγνωρίζει τον «ατελή» χαρακτήρα κάθε συντακτικής πράξης και την εν δυνάμει αέναη δυνατότητα αναζήτησης νέων νοημάτων και συμβολισμών.

Αντίθετα, η κυριαρχία εμφανίζει μια πληρότητα που εγκλωβίζει τη δυναμική των συντακτικών υποκειμένων.⁵¹ Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει η Hannah Arendt: «Ο κίνδυνος και το πλεονέκτημα που ενέχουν όλα τα πολιτικά σώματα, όσα βασίζονται σε συμβόλαια και συμφωνίες, είναι πως αντίθετα από όσα βασίζονται στην εξουσία και την κυριαρχία, αφήνουν (ανοιχτή) τη μη προβλεψιμότητα των ανθρώπινων υποθέσεων». Η ανωτερότητα της συμβολιακής κατασκευής «προέρχεται από την ικανότητα διαχείρισης του μέλλοντος σαν να ήταν παρόν, δηλαδή από την τεράστια και πραγματικά απίστευτη μεγέθυνση της διάστασης μέσα στην οποία μπορεί να γίνει αποτελεσματική η δύναμη (της συντονισμένης δράσης.)».⁵² Με τη μετατόπιση στην πηγή της συντακτικής εξουσίας από τη συντονισμένη δράση των πολιτικών υποκειμένων στην κυριαρχία, το συντακτικό υποκείμενο δεν θεωρείται πλέον ως υποκείμενο που καθορίζει την επιτάχυνση του ιστορικού χρόνου μέσω της συντακτικής πράξης. Δεν είναι ένα υποκείμενο που δρα στη χρονική διάσταση του παρόντος, χωρίς να δεσμεύεται από τη χρονική διάσταση του παρελθόντος και των αξιοδοτήσεών του, διαμορφώντας το μέλλον με τη δράση του.⁵³

Από αυτή την άποψη δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι το τρίτο συνταγματικό κείμενο στο οποίο εμφανίζεται η κυριαρχία ως πηγή της συντακτικής εξουσίας, έχει χαρακτήρα οριστικό και όχι προσωρινό όπως τα δύο προηγούμενα. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως, ότι και στα τρία κείμενα ως χρόνος σύνταξης αναφέρεται ταυτόχρονα με τον ημερολογιακό και ο χρόνος έναρξης του Αγώνα. Η δράση του συντακτικού υποκειμένου δηλαδή συνιστά μια καινούργια αρχή που αποτυπώνεται και στη μέτρηση του χρόνου. Η διακήρυξη της ανεξαρτησίας καθορίζει και τη χρονολόγηση των συνταγματικών κειμένων (έτος πρώτο, τρίτο και έβδομο της Ανεξαρτησίας αντίστοιχα).⁵⁴ Αλλάζει όμως, η διάρκεια του πολιτικού καθεστώτος που εγκαθιδρύεται από το ένα συνταγματικό κείμενο στο άλλο. Οι συντάκτες του τρίτου συνταγματικού κειμένου, στο οποίο εμφανίζεται η κυριαρχία, το θεωρούν πλέον ως οριστικό. Η εξέλιξη αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί άσχετη από τις εξελίξεις που έχουν σχέση με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους και πιο συγκεκριμένα από το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης, το οποίο υπογράφηκε τον Απρίλιο του 1826 και όριζε πως ο πλήρης διαχωρισμός των ατόμων των «δύο εθνών», τούρκικου και ελληνικού, με βάση τον τόπο της κατοικίας είναι προϋπόθεση για τη σύσταση του ελλη-

νικού κράτους.⁵⁵ Το έθνος αποτελεί πλέον για πρώτη φορά μετά την έναρξη του Αγώνα ένα υποκείμενο που αναφέρεται σε μια υπό δημιουργία συντεταγμένη και οριοθετημένη εδαφικά εξουσία. Μια εξουσία που ενσαρκώνει πλέον την κυριαρχία, εγγενής ιδιότητα της οποίας, κατά τη Hannah Arendt, είναι ότι δημιουργεί ένα χώρο που περιορίζει την «αβεβαιότητα» του μέλλοντος.⁵⁶

2.γ Η σχέση του συντακτικού υποκειμένου με το χώρο και το χρόνο στα συνταγματικά κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης

Σχετική με την προηγούμενη παρατήρηση είναι η διαπίστωση ότι κάθε κείμενο παρουσιάζει διαφορές στον τρόπο με τον οποίο ορίζει το έθνος. Το έθνος εμφανίζει τρεις διαστάσεις στο χρόνο. Το παρελθόν που προσδιορίζει το παρόν το οποίο με τη σειρά του επηρεάζει το μέλλον.⁵⁷ Ωστόσο τα στοιχεία που συμπεριλαμβάνονται στο πρωτογενές υλικό των νοηματοδοτήσεων του έθνους δεν είναι ενιαία σε κάθε περίπτωση. Κριτήριο επιλογής τους αποτελεί η καταλληλότητά τους να επιτελέσουν την αποδεικτική διαδικασία περί ύπαρξης ενός συλλογικού υποκειμένου με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.⁵⁸ Οι τρεις διαστάσεις του χρόνου δεν έχουν πάντα την ίδια βαρύτητα. Η ανάδειξη ομογενοποιητικών στοιχείων που αφορούν τη συγκρότηση του συλλογικού υποκειμένου στο παρόν και το παρελθόν παίζει σημαντικό ρόλο σε μια διακήρυξη πολιτικής ανεξαρτησίας του υποκειμένου αυτού, η τύχη της οποίας είναι επισφαλής και προσωρινή. Αντίθετα, η ανάδειξη στοιχείων που αφορούν το μέλλον της συγκρότησης του συλλογικού υποκειμένου αποκτά διαφορετική σημασία στην περίπτωση που η πολιτική ανεξαρτησία έχει αποκτήσει κάποια υπόσταση. Αυξάνεται η σημασία των κριτηρίων που προσδιορίζουν το διαχρονικό χαρακτήρα του συλλογικού υποκειμένου, καθώς το παρόν του μπορεί πλέον να επηρεάσει το μέλλον του.

Οι διαφορές αυτές εντοπίζονται και στα συνταγματικά κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης. Η αναφορά των προοιμίων στο «έθνος» δεν σημαίνει ότι και τα τρία συνταγματικά κείμενα προσδιορίζουν το ποιο αποτελούν το έθνος ταυτόσημα.⁵⁹ Η απόφαση μιας συντακτικής συνέλευσης διακηρύσσει τη βούληση ενός συλλογικού υποκειμένου να υπάρξει ως πολιτικά αυτεξούσια οντότητα. Συγκροτεί μια νέα πολιτική ταυτότητα,⁶⁰ το περιεχόμενο της οποίας προσδιορίζεται από τις συνταγματικές διατάξεις που περιγράφουν τα χαρακτηριστικά όσων θεωρούνται μέλη του «εμείς». Οι συνταγματικές αυτές διατάξεις «μορφοποιούν» το εμείς της διακήρυξης, καθώς προσδιορίζουν τις ιδιότητες που πρέπει να έχει κάποιος για να ανήκει στο «εμείς». Τα στοιχεία που προσδιορίζουν το «εμείς» ανατρέχουν στη διακηρυκτική πράξη με την οποία συγκροτήθηκε το «εμείς» σε αντιδιαστολή με το «αυτοί».⁶¹ Τα συνταγματικά κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης παρά την αναφορά στα προοίμια τους στο ελληνικό έθνος, περιέχουν έναν κοινό πυρήνα, αλλά και διαφοροποιήσεις ως προς τα χαρακτηριστικά του έλληνα πολίτη.

Στο σύνταγμα της Επιδάουρου ως Έλληνες πολίτες, ορίζονται οι αυτόχθονες κάτοικοι της επικράτειας της Ελλάδος που είναι χριστιανοί (παράγραφος β).⁶² Η ιδιότητα του «Έλληνα» ορίζεται διά της εγκατάστασης σε συγκεκριμένο τόπο, της θρησκείας και της αποδοχής των ιδεωδών της Επανάστασης. Ο πολιτικός χαρακτήρας του φορέα της συντακτικής εξουσίας

που αναγνωρίζει το συνταγματικό κείμενο, προκύπτει από το γεγονός ότι ανάμεσα στα εξήντα μέλη της συνέλευσης που το συνέταξε υπήρχε και ένα μέλος που δεν προερχόταν από τις εξεγερμένες περιοχές (Αλβανός απεσταλμένος), ενώ ένας από τους συντάκτες του ήταν ο Ιταλός V. Gallina, καίτοι μη πολιτογραφημένος.⁶³ Επιπλέον, η γλώσσα δεν αποτελεί στοιχείο προσδιορισμού του πολίτη. Θα πρέπει να επισημανθούν βέβαια και οι «σιωπές» του συνταγματικού αυτού κειμένου. Εκτός από τις γυναίκες δεν γίνεται καμιά αναφορά στους μωαμεθανούς και τους εβραίους που κατοικούν στην ελληνική επικράτεια. Οι σιωπές αυτές δεν σημαίνουν ότι οι συντάκτες των κειμένων αγνοούσαν τα ζητήματα που ανέκυπταν. Τον Ιούνιο του 1822 έγινε συζήτηση ανάμεσα στο Βουλευτικό και το Εκτελεστικό για το ζήτημα των εθελούσιων εκχριστιανισμών των μουσουλμάνων αιχμαλώτων και την αναγνώρισή τους ως πολίτες, με βάση το κριτήριο της θρησκείας και της εγκατάστασης, τα οποία πληρούσαν πλέον μετά τη βάπτισή τους.⁶⁴ Το εκτελεστικό απέρριπτε τη δυνατότητα της αναγνώρισης με επιχειρήματα, που είχαν σχέση με την επιτυχή έκβαση του Αγώνα, ενώ το Βουλευτικό υποστήριξε την αναγνώρισή τους με βάση επιχειρήματα που αφορούσαν τον προσωρινό χαρακτήρα της υπό διαμόρφωση πολιτείας και της ανάγκης να μην αποκλειστούν όσοι πληρούσαν τυπικά τα κριτήρια που είχαν διακηρυχθεί.

Η διαχωριστική γραμμή που εισάγουν τα συνταγματικά κείμενα ανάμεσα σε πολίτες και μη πολίτες είναι υπαρκτή και έχει κανονιστικές συνέπειες. Είναι η διαχωριστική γραμμή που δημιουργεί η πραγματικότητα της εξέγερσης και η διχοτομία κατακτητών κατακτημένων που έχει προηγηθεί. Δεν μπορούμε δηλαδή να αγνοήσουμε ότι η θρησκευτική διαφορά αποτέλεσε τον πυρήνα του πολιτικού συστήματος της κατάκτησης και εξακολουθεί να επιβιώνει στις εξεγερσιακές πρακτικές της Ελληνικής Επανάστασης.⁶⁵ Ταυτόχρονα όμως, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι στο συνταγματικό κείμενο της Επιδάουρου ο πολίτης ορίζεται με κριτήρια που δεν παραπέμπουν σε μια ουσιοκρατική αντίληψη της συμμετοχής στο πολιτικό σώμα στη βάση μόνον πολιτισμικά προσδιορισμένων κριτηρίων. Το «εμείς» συγκροτείται ως συντακτικό υποκείμενο με την απόφαση και τη στιγμή της απόφασης. Η σύνθεση του «εμείς» όμως, δεν αποτελεί ένα αναδρομικό ή *ex nihilo* δημιούργημα της απόφασης. Καθορίζεται από τους διαχωρισμούς που προϋπάρχουν και τις αξιοδοτήσεις του κόσμου που δημιουργούν. Κάθε απόφαση προσδιορισμού του «εμείς» προϋποθέτει την ύπαρξη μιας «ετερότητας» απέναντι στην οποία προσδιορίζεται. Η απόφαση αυτή είναι μια πράξη συμπερίληψης και αποκλεισμού ταυτόχρονα. Αυτό το οποίο μας ενδιαφέρει είναι το κριτήριο των αποκλεισμών. Στα συνταγματικά κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης εισάγεται ένα κριτήριο «καθολικό» για την αναγνώριση της ιδιότητας του πολίτη, η εγκατάσταση σε συγκεκριμένο τόπο και ένα κριτήριο διαχωρισμού, η θρησκεία, ενώ η γλώσσα δεν έχει τον καθοριστικό ρόλο, σε κάποια δε απουσιάζει παντελώς.

Στα συνταγματικά κείμενα του Άστρους και της Τροιζήνας, οι έλληνες πολίτες περιλαμβάνουν τους χριστιανούς αυτόχθονες και τους ξένους που θα πολιτογραφηθούν.⁶⁶ Ωστόσο, τα δύο αυτά συνταγματικά κείμενα έχουν ορισμένες διαφοροποιήσεις στον ορισμό του έλληνα πολίτη. Με το συνταγματικό κείμενο του Άστρους (1823) εισάγεται η διάκριση μεταξύ Ελλήνων

και αλλοεθνών. Η πολυτογράφηση περιλαμβάνει τους αλλοεθνείς ενώ οι έξωθεν ελθόντες που έχουν την ελληνική γλώσσα ως μητρική και είναι χριστιανοί ανήκουν σε διαφορετική κατηγορία και γίνονται αυτομάτως έλληνες πολίτες εάν πληρούν αυτές τις δύο προϋποθέσεις. Στο σύνταγμα της Τροιζήνας (1827) ως Έλληνες θεωρούνται οι αυτόχθονες χριστιανοί, οι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που εγκαθίστανται στην Ελλάδα, όσοι είναι γεννημένοι από έλληνα πατέρα, πρώην έλληνες πολίτες που απέκτησαν αλλοδαπή ιθαγένεια, εάν εγκατασταθούν στην Ελλάδα και οι ξένοι μετά την πολιτογράφησή τους.⁶⁷

Στο συνταγματικό κείμενο της Τροιζήνας καθιερώνεται με απόλυτη σαφήνεια η διάκριση των μη αυτοχθόνων Ελλήνων σε δύο διακριτές κατηγορίες. Όσοι χριστιανοί (χωρίς γλωσσικά κριτήρια) κατοικούν στα διοικητικά όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποκτούν αυτόματα την ιδιότητα του έλληνα πολίτη εάν μεταβούν στην Ελλάδα για να κατοικήσουν ή να πολεμήσουν στον Αγώνα. Όσοι βρίσκονται εκτός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρέπει να έχουν έλληνα πατέρα και να δώσουν τον όρκο της πολιτογράφησης. Στο επόμενο συνταγματικό κείμενο, το αποκαλούμενο και «ηγεμονικό σύνταγμα» του 1832, εμφανίζεται για πρώτη φορά και ο όρος «ομογενής».

Παρατηρούμε, δηλαδή, πως ενώ στα πρώτα συνταγματικά κείμενα ο όρος «έθνος» σημαίνει την κοινή ένταξη ορισμένου πληθυσμού σε ένα κράτος στη βάση της θρησκείας και πίστης στην πολιτική επανάσταση,⁶⁸ με την ανάπτυξη κρατικών δομών χωρίς να εγκαταλείπονται τα κριτήρια αυτά, έχουμε μια προϊούσα κανονικοποίηση των κριτηρίων στη βάση χαρακτηριστικών που ορίζουν τον Έλληνα και με όρους καταγωγής. Η εξέλιξη αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί άσχετη με το γεγονός ότι η επίτευξη του στόχου της ανεξαρτησίας καθιστά πλέον εφικτή τη συγκρότηση μιας κρατικής οντότητας στην οποία «η ιδέα του έθνους ορίζεται και υπηρετείται πλέον διαμέσου της κρατικής οντότητας».⁶⁹ Ωστόσο και στα τρία συνταγματικά κείμενα οι όροι της θρησκείας, της εγκατάστασης και της αποδοχής της εξέγερσης παραμένουν τα κυρίαρχα κριτήρια στον ορισμό του έλληνα πολίτη. Όπως προσφυώς παρατηρεί ένα μέλος της Εθνοσυνέλευσης του 1844, ο ορισμός του Έλληνα στα επαναστατικά συντάγματα περιλαμβάνει «άπασαν την ελληνικήν φυλήν, ως και αυτή την σλαβικήν και αλβανικήν».⁷⁰

Διαπίστωση που δεν εμφανίζεται και τόσο αυθαίρετη εάν σκεφτούμε πως ο προσδιορισμός του Έλληνα στα συνταγματικά κείμενα της Επανάστασης γίνεται κυρίως με αναφορά στη θρησκεία, και την εγκατάσταση στην ελληνική επικράτεια, η οποία φυσικά δεν είναι καθορισμένη τη στιγμή που διατυπώνονται τα κείμενα αφού αποτελεί ένα από τα διακυβεύματα της Επανάστασης. Χαρακτηριστική δε είναι η αμηχανία με την οποία αντιμετώπισαν τα συνταγματικά κείμενα το ζήτημα της επικράτειας της νέας πολιτικής οντότητας. Τα δύο πρώτα κείμενα θεωρούν πως η ελληνική επικράτεια περιλαμβάνει τις επαρχίες που απέστειλαν πληρεξούσιους στις εθνικές συνελεύσεις (ια' και ιβ' παράγραφοι του α' προσωρινού πολιτεύματος, ιη' και ιθ' παράγραφοι του β' προσωρινού πολιτεύματος), ενώ στο συνταγματικό κείμενο που ψήφισε η τρίτη εθνική συνέλευση η επικράτεια ορίζεται ως το σύνολο των επαρχιών που έλαβαν τα όπλα κατά της τυραννίας, θεωρείται δε μία και αδιαίρετος

(άρθρο 4). Το κοινό στοιχείο βέβαια των ορισμών είναι ότι προσδιορίζουν την επικράτεια ως ένα νέο πολιτικό χώρο ελευθερίας. Η συντακτική εξουσία παρουσιάζεται ως η βούληση δημιουργίας ενός νέου πολιτικού χώρου που ορίζεται αντιθετικά σε σχέση με το γεωγραφικό και πολιτικό χώρο τμήμα του οποίου ήταν η υπό απελευθέρωση επικράτεια. Ο χώρος δεν ορίζεται μόνο γεωγραφικά αλλά και πολιτικά. Σκοπός της εξέγερσης δεν είναι μόνο η ανάκτηση μιας εδαφικά προσδιορισμένης επικράτειας, αλλά και η ανάκτηση των αναπαλλοτρίωτων δικαιών που έχει στερήσει η τυραννία από τους εξεγερμένους. Ο χώρος του συντάγματος είναι διαφορετικός ποιοτικά από τον χώρο της αυτοκρατορίας, καθώς είναι ένας χώρος που διοικείται με «δίκαιους νόμους».⁷¹ Η χωρική διάσταση του συντάγματος δεν έχει μόνον εδαφικά αλλά και πολιτικά στοιχεία.⁷²

3. Καταληκτικές παρατηρήσεις.

Ο χώρος και ο χρόνος του συντακτικού υποκειμένου

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, η συγκρότηση του συντακτικού υποκειμένου περιέχει στοιχεία αυτό-αναφορικότητας. Το συντακτικό υποκείμενο συγκροτείται ως τέτοιο με μια απόφαση συντακτικού χαρακτήρα που λαμβάνεται από εκπροσώπους ενός συλλογικού υποκειμένου το οποίο επιλέγει με τη συντακτική πράξη να διακηρύξει την πολιτική του ύπαρξη και ανεξαρτησία. Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή δεν σημαίνει πως η διακήρυξη δημιουργεί αναδρομικά το συντακτικό υποκείμενο. Η διακήρυξη μορφοποιεί το συντακτικό υποκείμενο, είναι όμως ταυτόχρονα, μια πράξη που παράγει αποτελέσματα μέσα σε ένα πλαίσιο σχέσεων που προϋπάρχουν και οι οποίες νοηματοδοτούν την πράξη. Το συντακτικό υποκείμενο έχει αναφορά στο παρελθόν και δρα στο παρόν, η δράση του όμως, μετασχηματίζει το μέλλον. Το αποτέλεσμα της δράσης του όμως (το σύνταγμα) δεν συμπυκνώνει τις τρεις διαστάσεις με τον ίδιο τρόπο. Καταρχήν κάθε ένα από τα συνταγματικά κείμενα προσδιορίζει τη διάρκειά του στο χρόνο με διαφορετικό τρόπο (προσωρινό-οριστικό). Με διαφορετικό τρόπο εκλαμβάνεται και η συντονισμένη δράση των εξεγερμένων ως θεμέλιο της συντακτικής πράξης. Στα δύο πρώτα κείμενα η από κοινού δράση συνιστά το θεμέλιο της συντακτικής εξουσίας ενώ στο τρίτο το θεμέλιο έχει μετατοπιστεί στην κυριαρχία, η οποία ενυπάρχει στο έθνος. Το έθνος δεν αποκτά υπόσταση μέσω της συντονισμένης δράσης που προϋποθέτει αλλά και δημιουργεί η διακηρυκτική πράξη. Η διακηρυκτική πράξη επιβεβαιώνει πλέον την ύπαρξή του. Η συντονισμένη δράση των εξεγερμένων με τη μορφή της εθνικής συνέλευσης συνιστά την «φωνή» του έθνους που ήδη υπάρχει. Η δράση των εξεγερμένων δεν έχει πλέον δυναμικό, αλλά στατικό χαρακτήρα μέσα στο χρόνο.

Παράλληλα, η διακήρυξη του συντακτικού υποκειμένου είναι μια αναστοχαστική πράξη. Απευθύνεται σε άλλους και η αποδοχή της κρίνει την επιτυχία της.⁷³ Δημιουργεί ένα νέο δημόσιο χώρο που προσδιορίζεται θετικά και αποθετικά συγχρόνως. Προσδιορίζεται θετικά με βάση τις αξίες που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των υποκειμένων που διαβιούν εντός των ορίων του. Ταυτόχρονα διαφοροποιείται από την αυτοκρατορική εξουσία. Τα στοιχεία που προσδιορίζουν το συλλογικό υποκείμενο που εκφράζεται μέσω της διακήρυξης προσδιορίζονται επίσης θετικά και αποθετικά. Όπως προκύπτει από την ανάλυση που

προηγήθηκε, τα στοιχεία αυτά αναφέρονται και στις αξίες του νέου πολιτικού χώρου που δημιουργείται (ιδεώδη της Επανάστασης), αλλά και στους διαχωρισμούς που δημιουργεί η ίδια η εξέγερση. Τα πρώτα αναφέρονται στο βουλευτικό στοιχείο, στη διάθεση δηλαδή του υποκειμένου να αποτελέσει μέλος μιας πολιτικής κοινότητας με δήλωση της επιθυμίας του. Τα δεύτερα αναφέρονται σε προϋπάρχουσες ιδιότητες των υποκειμένων λόγω της εγκατάστασης σε συγκεκριμένο τόπο, και των πολιτισμικών αναφορών που τη συνοδεύουν (θρησκεία). Υπάρχει και μια τρίτη κατηγορία, αυτή που αναφέρεται στους προπολιτικούς δεσμούς των υποκειμένων στη βάση πολιτισμικά προσδιορισμένων δεσμών ανεξάρτητων από την εγκατάσταση σε ορισμένο τόπο (γλώσσα-καταγωγή).

Τα επιμέρους χαρακτηριστικά που αποδίδουν την ιδιαίτερη κάθε φορά μορφή του έθνους σύμφωνα με το συντακτικό υποκείμενο, δεν καθορίζονται μόνον από τη διακήρυξη ή το προοίμιο του συνταγματικού κειμένου, αλλά αποτελούν περιεχόμενο του συντάγματος που προκύπτει. Προφανώς και υπάρχει σχέση μεταξύ τους. Η σχέση αυτή δεν μπορεί να εξεταστεί όμως, μόνο με μια ανάλυση των εκφορών των συντακτικών υποκειμένων που να περιορίζεται στη γλωσσική τους διάσταση. Όπως δείχνει και η ανάλυση των συνταγματικών κειμένων της Ελληνικής Επανάστασης, με τα συνταγματικά κείμενα διακηρύσσεται η βούληση του ελληνικού έθνους να υπάρξει ως ανεξάρτητη πολιτική οντότητα. Το ελληνικό έθνος όμως, δεν συγκροτείται με τον ίδιο τρόπο ως συντακτικό υποκείμενο και στα τρία συνταγματικά κείμενα, ούτε τα κείμενα αυτά προσδιορίζουν με τον ίδιο τρόπο τις ιδιότητες του έλληνα πολίτη, τις ιδιότητες δηλαδή, όσων αποτελούν το πολιτικό σώμα της νέας πολιτειακής τάξης που δημιουργείται με την συντακτική πράξη. Η συνύπαρξη του βουλευτικού στοιχείου με τα υπόλοιπα είναι δεδομένη και στα τρία συνταγματικά κείμενα. Η σημασία των άλλων δύο κατηγοριών ποικίλλει από το ένα συνταγματικό κείμενο στο άλλο. Η μεταξύ τους σχέση δεν φανερώνεται μόνο στις διατυπώσεις των συνταγματικών κειμένων. Υπαγορεύεται και από τις διαφορετικές συνθήκες εκφοράς της κάθε διακηρυκτικής πράξης και τις υπόρρητες παραδοχές που τις καθορίζουν.

Η «απορία» σχετικά με το ύπατο θεμέλιο της συντακτικής εξουσίας αφορά στην ουσία το ερώτημα σχετικά με τη συγκρότηση του συντακτικού υποκειμένου. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η δημιουργία μιας νέας συντεταγμένης εξουσίας διαμορφώνει το θεμέλιό της αποκλειστικά με την απόφαση που διακηρύσσει την ύπαρξη της; Μια τέτοια θεώρηση αγνοεί ότι κάθε συντακτικό υποκείμενο βασίζεται σε προϋπάρχουσες μορφές πολιτικής κοινωνικοποίησης, οι οποίες εν πολλοίς καθορίζουν και τη μορφή του. Μια συντακτική διακήρυξη διαμορφώνει το συντακτικό υποκείμενο, δεν το συγκροτεί εκ του μηδενός. Η εκφορά της συντακτικής διακήρυξης όμως, είναι σημαντική, καθώς είναι δηλωτική του τρόπου με τον οποίο το συντακτικό υποκείμενο αντιλαμβάνεται τη θεμελίωση της νέας πολιτειακής τάξης που δημιουργεί η δράση του. Δεν υπάρχει μια ομοσήμαντη εκφορά για κάθε συντακτικό υποκείμενο. Όπως δείχνει και η ανάλυση που προηγήθηκε, ακόμη και στις περιπτώσεις όπως αυτές της Ελληνικής Επανάστασης, όπου έχουμε εκδήλωση ή απόπειρα εκδήλωσης συντακτικής εξουσίας στον ίδιο γεωγραφικό χώρο την ίδια περίπου χρονική περίοδο, είναι δυνατό να

έχουμε σημαντικές αποκλίσεις, στον τρόπο που ορίζεται από το κοινό και στα τρία συνταγματικά κείμενα συντακτικό υποκείμενο (το έθνος), το θεμέλιο της συντακτικής εξουσίας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Το κείμενο αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης μελέτης σχετικά με τις προϋποθέσεις συγκρότησης του συντακτικού υποκειμένου στα ελληνικά συντάγματα.
- 2 Μια πολύ κατατοπιστική εισαγωγή σχετικά με την εμφάνιση του «λαού» ως πολιτικού υποκειμένου στη νεωτερικότητα, και τις διαφορές από άλλες συναφείς έννοιες που χαρακτηρίζουν το πολιτικό σώμα κατά την αρχαιότητα και τους μεσαιωνικούς χρόνους, αποτελεί το βιβλίο της Canovan Margaret, *The People*, Polity Press, Key Concepts, Cambridge, 2005.
- 3 Η Arendt αναφέρει χαρακτηριστικά για το σύνταγμα των Η.Π.Α.: "The laws owed their factual existence to the power of the people; but these men cannot at the same time represent the higher source from which these laws had to be derived in order to be authoritative". Βλ. Arendt Hannah, *On Revolution*, New York, Viking Press, 1963, σ. 182. Βλ. επίσης και Benhabib Seyla, "Democracy and Difference: Reflections on the meta - politics of Lyotard and Derrida", στο *Journal of Political Philosophy*, τ. 2, 1994, σ. 1-23.
- 4 Η στιγμή της απόφασης είναι η στιγμή του «υποκειμένου». Βλ για τη σχέση του υποκειμένου με την απόφαση, Laclau Ernesto, "Deconstruction, Pragmatism, Hegemony", στο Mouffe Chantal, *Deconstruction and Pragmatism*, , Verso, London, 1996, σ. 54-55.
- 5 Γνωστή και αρκετά σχολιασμένη είναι η άποψη του Derrida ότι το υποκείμενο δεν υπάρχει πριν από την απόφαση, η απόφαση δημιουργεί το υποκείμενο αναδρομικά, κάθε φορά που λαμβάνεται μια απόφαση, η απόφαση καθεαυτή ορίζει το ποιος και τι αποφασίζεται, βλ. Derrida Jacques, "Remarks on Deconstruction and Pragmatism", στο Mouffe Chantal, 1996, ό. π., σ. 84. Η άποψη αυτή αναδεικνύει ένα στοιχείο που υπάρχει σε κάθε θεμελιωτική πράξη, το στοιχείο της νέας αρχής που δεν δεσμεύεται παρά μόνον από τους κανόνες που θέτει η ίδια, όπως επίσης και ότι το ποια υποκείμενα συγκροτούν το «εμείς» είναι απόφαση των ίδιων των υποκειμένων. Ωστόσο, το στοιχείο αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι το υποκείμενο της απόφασης συγκροτείται ταυτόχρονα και από την απόφαση αυτή καθεαυτή αποκλειστικά. Βλ. σχετικά με το ζήτημα την άποψη του Laclau ο οποίος χαρακτηρίζει το υποκείμενο της απόφασης ένα «μερικό» (partial) υποκείμενο, Laclau Ernesto, "Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics", στο Butler Judith, Laclau Ernesto, Žižek Slavoj, *Contingency, Hegemony, Universality*, London, Verso, 2000, σ. 83. Το ζήτημα αυτό θα αναλυθεί εκτενέστερα στη συνέχεια.
- 6 Βλ. Arendt Hannah, 1963, ό. π., σ. 170.
- 7 Βλ. σχετικά Honig Bonnie, "Declarations of Independence : Arendt and Derrida on the Problem of Founding a Republic", *American Political Science Review*, τ. 85, 1991, σ. 97-113, 101, Σύμφωνα με την Arendt το προοίμιο του αμερικάνικου συντάγματος αποτελεί τη μόνη πηγή από την οποία το σύνταγμα αντλεί τη νομιμοποίησή του, βλ. Arendt Hannah, 1963, ό. π., σ. 193.
- 8 "Those who get together to constitute a new government are themselves unconstitutional", Arendt Hannah, 1963, ό.π., σ. 183.
- 9 Τα κείμενα στα οποία θα γίνει αναφορά στη συνέχεια δημοσιεύονται στα: *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, διαθέσιμα στην ιστοσελίδα www.parliament.gr/paligenesia, Παντέλης Αντώνης, Κουτσουμπίνης Σωτήριος, Γεροζήσης Τραϊανός, *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, τ.1 (1821-1923), Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκουλας, 1993, και Ζωή Κωσταντίνια, Λασθιωτάκης Γεώργιος, Γιαννόπουλος, Παναγιώτης, *Η Ιστορική Εξέλιξη των Διατάξεων του Συντάγματος*, (1822-1986), 1998, Αθήνα-

- Κομοτηνή, Αντ. Σάκουλας, 1998 παραπέμπονται εφεξής ως *Αρχαία, Κείμενα, Η Ιστορική Εξέλιξη*.
- 10 Με την εκφορά μιας επιτελεστικής πρότασης δεν περιγράφω ότι κάνω κάτι ή δηλώνω ότι το κάνω, με τις επιτελεστικές εκφορές κάνω κάτι, βλ. σχετικά, Austin John Lockwood, *Πώς να κάνουμε πράγματα με τις λέξεις*, Αθήνα, Εστία, 2003, σ. 25.
- 11 Τα κείμενα παρατίθενται από *Αρχαία*, τ. 3, σ. 25, 89, 651. Οι διαφορές στη διατύπωση είναι προφανείς και θα αναλυθούν εδώ, στο τρίτο μέρος.
- 12 Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι το συντακτικό υποκειμένο μέχρι τη στιγμή της επικύρωσης του συντάγματος και τη θέση του σε ισχύ είναι ένα υποκειμένο που προτείνει στο πολιτικό σώμα τη δημιουργία μιας νέας συνταγματικής τάξης και όχι κατά κυριολεξία ο δημιουργός της, για τη διάσταση αυτή βλ. Amar Reed Akhil, *American Constitution: A Biography*, New York, Random House, 2005, σ. 5.
- 13 Το στοιχείο αυτό είναι εγγενές σε κάθε πράξη θεμελίωσης η οποία δεν μπορεί να ξεφύγει από την «απορία» σχετικά με το ύπατο θεμέλιο, «απορία» που είναι δομικό στοιχείο κάθε γλωσσικής εκφοράς, βλ. σχετικά Derrida Jacques, "Declarations of Independence", *New Political Science*, τ. 15, 1986, σ. 7-15, 9-10. Ο Lyotard θεωρεί ότι κατά τη σύνταξη ενός κειμένου που αποτελεί θεμελιωτική πράξη μιας νέας «κατάστασης», οι επιτελεστικές εκφορές «μεταμφιέζονται» σε διαπιστωτικές, βλ. σχετικά, Lyotard Jean Francois, *The Different: Phrases in Dispute*, Minneapolis, University of Minnesota Press, σ. 118, 145.
- 14 Βλ. Διακήρυξη σε *Αρχαία*, τ. 3, ό. π., σ. 41, Η σχετική δε με το ζήτημα της ιδιότητας του έλληνα πολίτη συζήτηση ανάμεσα στο βουλευτικό και το εκτελεστικό, που ακολούθησε της ψήφισης του πρώτου συνταγματικού κειμένου μας δείχνει ότι τα μέλη της εθνοσυνέλευσης είχαν επίγνωση της διαφοράς (βλ. υποσημ. 64). Η διαπίστωση αυτή περιγράφει μια πτυχή του συντακτικού φαινομένου. Εάν παραμείνουμε όμως μόνο σε αυτή αγνοούμε ότι το συνταγματικό πρόταγμα της εξέγερσης επιτάσσει νέες αρχές και αξίες που επιτρέπουν στο συντακτικό υποκειμένο να παραβιάσει τα όρια του επιτρεπτού του προηγούμενου καθεστώτος. Η ανάδυση της ιδιότητας του πολίτη, που είναι αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών, σε αντίθεση με αυτή του υπηκόου, ο οποίος συμμετέχει στο πολιτικό σώμα λόγω της εγκατάστασης σε συγκεκριμένο τόπο που τον καθιστά παθητικό αποδέκτη της εξουσίας του μονάρχη ή φεουδάρχη, καθιστά δυνατή τη διεύρυνση του πολιτικού σώματος και τη διαρκή ανανομηματοδότηση της έννοιας του πολίτη. Τη διαμόρφωση ενός θεσμικού πλαισίου στο οποίο οι υπήκοοι αναγνωρίζονται πλέον ως πολίτες επισημαίνει και ο Αριστόβουλος Μάνεσης, βλ. σχετικά, Μάνεσης Αριστόβουλος, «Η Φιλελεύθερη και Δημοκρατική Ιδεολογία της Εθνικής Επανάστασης του 1821», στο *Επιστημονικοί Λόγοι*, τ. 27, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1987, σ. 269-295, 293.
- 15 Βλ. Lyotard Jean Francois, 1988, ό. π., σ. 98.
- 16 Βλ. Derrida Jacques, 1986, ό. π., σ. 11.
- 17 Βλ. Benhabib Seyla, 1994, ό. π., σ. 8.
- 18 Η Arendt θεωρεί πως υπάρχουν αρχές που μπορούν να θεωρηθούν ως εγγενείς κάθε συντακτικής πράξης, «Αυτό που διασώζει μια νέα αρχή [συντακτικού χαρακτήρα] από την αυθαιρεσία είναι ότι εμπεριέχει συγκεκριμένες αρχές, βλ. Arendt H., 1963, ό. π., σ. 202. Οι αρχές αυτές είναι η τιμή, η δόξα, το πάθος για την ισότητα, και η δικαιοσύνη, βλ. Arendt Hannah, "What is Freedom?", στο *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Theory*, New York, Penguin, 1993, σ. 152-171, 166.
- 19 Βλ. σχετικά Kalyvas Andreas, "From the Act to Decision: Hannah Arendt and the Question of Decisionism", *Political Theory*, τ. 32, 2004, σ. 320-346, 325.
- 20 Βλ. σχετικά με τη σχέση της αντιπροσώπευσης Laclau Ernesto, *Emancipation(s)*, London, Verso, 1996, σ. 97-98.
- 21 "People as One" σύμφωνα με το χαρακτηρισμό που αποδίδει στο «λαό» ο Claude Lefort. Βλ. Lefort Claude, *Democracy and Political Theory*, Minneapolis, Minnesota University Press, 1988, σ. 18.
- 22 Χρησιμοποιώ τον όρο αναπαράσταση αντί του όρου αντιπροσώπευση επειδή στην ανάλυση της Arendt για την Αμερικανική Επανάσταση το συντακτικό υποκειμένο δεν αντιπροσωπεύει απλά τους κατοίκους μιας συγκεκριμένης περιοχής που θεμελιώνουν μια νέα πολιτειακή τάξη. Ενωματώνει προϋπάρχουσες μορφές πολιτικής οργάνωσης που συνεχίζουν να υπάρχουν και να καθορίζουν το περιεχόμενο των θεσμών της νέας πολιτειακής τάξης. Χαρακτηριστικά αναφέρει, "The men living on the American frontier also **belonged** to the people from whom the new body politic was **devised** and **constituted**", Arendt Hannah, 1963, ό. π., σ. 93-94.
- 23 Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά για τα μέλη της συντακτικής συνέλευσης της Φιλαδέλφειας, "The kind of multitude which the founders of the American republic first **represented** and then **constituted politically**", Βλ. Arendt Hannah, αυτόθι, ό. π., σ. 94.
- 24 Σε μια συνοπτική αλλά εξαιρετικά κατατοπιστική ανάλυση του «νομοθέτη» σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο ο Bert van Roermund διακρίνει ανάμεσα σε τέσσερις διαφορετικές μορφές του συλλογικού υποκειμένου «εμείς», α) το «εμείς» ως ομιλούντα υποκειμένα, β) το «εμείς» ως υποκειμένα που αποσκοπούν σε κάτι, γ) το «εμείς» ως υποκειμένα που δρουν και, δ) το «εμείς» ως διακύβευμα, βλ. van Roermund Bert, "First Person Plural Legislature", *Philosophical Explorations*, τ. 6, 2003, σ. 235-252, 239-245.
- 25 Βλ. Lefort Calude, 1988, ό. π., σ. 17, Näsström Sofia, 2006, "Representative Democracy as Tautology: Ankersmit and Lefort on Representation", *European Journal of Political Theory*, τ. 5, 2006, σ. 321-342, 328.
- 26 Η εξέλιξη αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί μια γραμμική εξέλιξη συμπερίληψης κατηγοριών που έχουν αποκλειστεί από τις προηγούμενες αποφάνσεις του συντακτικού υποκειμένου. Χαρακτηριστικό στοιχείο της θεμελίωσης της συντακτικής εξουσίας στο συλλογικό υποκειμένο που προσδιορίζεται ως «λαός» είναι ότι μόνον ο ίδιος ο λαός αποφασίζει από ποιους αποτελείται. Με επίκληση αυτής της ιδιότητας ένα πολιτικό σώμα μπορεί να διεκδικήσει την «διοπροσωπεία» του, αποκλείοντας ή εντάσσοντας νέες κατηγορίες του πληθυσμού στα μέλη του σε κάθε νέα εμφάνισή του ως συντακτικό υποκειμένο, δηλαδή ως θεμέλιο μιας νέας πολιτειακής τάξης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι νότιες πολιτείες των Η.Π.Α. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν για τη διατήρηση της δουλείας μέχρι τον εμφύλιο πόλεμο, παραπέμπουν στη δυνατότητα αυτοκαθορισμού του «λαού», όπως έχει ήδη εκφραστεί με την Αμερικανική Επανάσταση, βλ. Canovan Margaret, 2005, ό. π., σ. 30-31.
- 27 Βλ. Honig Bonnie, 1991, ό. π., σ. 102.
- 28 Βλ. Arendt Hannah, *Η ανθρώπινη κατάσταση*, μφρ. Στέφανος Ροζάνης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Γνώση, 1986, σ. 252.
- 29 "The greatest innovation in politics as such was the consistent abolition of sovereignty within the body politic of the republic", Arendt Hannah, 1963, ό. π., σ. 153. Η διαπίστωση αυτή δεν σημαίνει πως το βουλευσιαρχικό στοιχείο εξαφανίζεται εντελώς από την κατασκευή του πολιτικού που προτείνει η Arendt. Για την αμφιθυμία της στο ζήτημα αυτό βλ. Kalyvas Andreas, 2004, ό. π., σ. 335-341.
- 30 Βλ. Arendt Hannah, 1963, ό. π., σ. 166.
- 31 Βέβαια η σύνθεση του «εμείς» δηλαδή ποιοι θεωρούνται τα πολιτικά υποκειμένα που απαρτίζουν την πολιτική κοινότητα είναι ζήτημα μιας απόφασης που δεν μπορεί να αναχθεί σε μια πράξη θεμελίωσης πέρα από τη συγκεκριμένη η οποία ορίζει με το συνταγματικό κείμενο ποιοι αποτελούν το «εμείς». Για τα όρια μιας τέτοιας απόφασης και τους αποκλεισμούς που συνεπάγεται βλ. Cohen Jean, «Changing Paradigms of Citizenship and the Exclusiveness of Demos», *International Sociology*, τ. 14, 1999, σ. 245-268.

- 32 Για το ζήτημα αυτό βλ. Patchen Markell, "The Rule of People: Arendt, Archê, and Democracy", *American Political Science Review*, 100 (1), 2006, 1-14, (10).
- 33 Αγνώντας αυτή τη διάσταση διαπράττουμε μια μετατόπιση του πεδίου ανάλυσης από τη συνταγματική θεωρία στη γλωσσολογία παραβλέποντας την κανονιστική διάσταση των γλωσσικών ενεργημάτων στα οποία αναφερθήκαμε, βλ. σχετικά, Benhabib Seyla, 1994, *ό. π.*, σ. 11, υποσημ. 24. Σχετικά με τη γλώσσα του δικαίου και τις λειτουργίες της βλ. Σούρλας Παύλος, *Θεμελιώδη Ζητήματα Μεθοδολογίας του Δικαίου α: Θεωρητική Στοίχιση*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκουλας, 1986, σ. 80-81, 97-98 και Σταμάτης Κώστας, *Η Θεμελίωση των Νομικών Κρίσεων*, *ε' εκδ.*, Αθήνα -Θεσσαλονίκη, Σάκουλας, 2003, σ. 79-92.
- 34 Βλ. Τσουκαλάς Κωσταντίνος, *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ. 28-29.
- 35 Για παράδειγμα, σε αντίθεση με το γαλλικό μοντέλο όπου το «έθνος» συγκροτείται εκ νέου στο πλαίσιο της συνταγματικής τάξης που προκύπτει μετά την επανάσταση ως «έθνος» πολιτών, στη Γερμανία, η σύνταξη του συντάγματος είναι σημαντική επειδή επιτρέπει στο γερμανικό έθνος να συγκροτηθεί ως κρατικά οργανωμένη εξουσία για να διατηρήσει την ύπαρξη του, βλ. Rosenfeld Michel, "Constitution making, identity building, and peaceful transition to democracy: Theoretical reflections inspired by the Spanish example", *Cardozo Law Review*, 19, 1998, σ. 1891-1920, 1898. Επιπλέον και το περιεχόμενο που αποδίδει κάθε πολιτική κοινότητα στο έθνος δεν μπορεί να εξηγηθεί με αναγωγή μόνο στο συνταγματικό κείμενο. Η αυστηρή διάκριση μεταξύ μιας ουσιοκρατικής και μιας πολιτικής σύλληψης του έθνους δεν είναι πάντα εφικτή καθώς και οι δύο εκδοχές μπορεί να συνυπάρχουν στο συνταγματικό κείμενο. Η έννοια του έθνους των πολιτών στη γαλλική συνταγματική παράδοση περιλαμβάνει την απόλυτη κατοχύρωση της ανεξίτηρσκειας όχι όμως και την κατοχύρωση της «γλωσσικής» ανεξίτηρσκειας. Η πολιτική ταυτότητα των γάλλων πολιτών είναι δηλαδή ουδέτερη θρησκευτικά όχι όμως και γλωσσικά σύμφωνα με τους ορισμούς που περιέχει το ίδιο το σύνταγμα. Βλ. σχετικά Renault Alain, «Le débat français sur les langues régionales, in Comprendre», *Revue de philosophie et de sciences sociales*, αρ. 1, 2000, PUF, σ. 421-442.
- 36 Βλ. για το ζήτημα αυτό Τσουκαλάς Κωσταντίνος, 1999, *ό. π.*, σ. 362 κε.
- 37 *Η Ιστορική Εξέλιξη*, *ό. π.*, σ. 1-2.
- 38 Ολόκληρο το κείμενο της διακήρυξης της ανεξαρτησίας που συνοδεύει το συνταγματικό κείμενο της Επιδάουρου σε *Αρχαία τ. 3*, σ. 40-41. Η διακήρυξη της Μεσσηνιακής Γερουσίας δημοσιεύεται σε *Κείμενα*, σ. 21.
- 39 « Η εθνική ιδεολογία δημιουργεί νέα νοηματικά συστήματα αναδιατάσσοντας τους κρίκους των παλαιών συμβολισμών», Θεοτοκάς Ν, «Η Επανάσταση του Έθνους και το Ορθόδοξο Γένος: 3 Σχόλια για τις Ιδεολογίες στο Εικοσιένα», στο Θεοτοκάς Ν, Κοταρίδης Ν, *Η Οικονομία της Βίας: Παραδοσιακές και Νεωτερικές Εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 11-59,49.
- 40 *Η Ιστορική Εξέλιξη*, *ό. π.*, σ. 1-2.
- 41 Βλ. Arendt Hannah, 1986, *ό. π.*, σ. 332.
- 42 Η έννοια της (ανά) παράστασης τουλάχιστον με τον τρόπο που νοηματοδοτήθηκε από την ύστερη αρχαιότητα και μετά συνδέεται με το θεολογικό ζήτημα της δυνατότητας αναπαράστασης με τρόπο αντιληπτό από τις αισθήσεις μιας κατηγορίας όπως είναι το «Θείο», η πρόσληψη της οποίας στη χριστιανική παράδοση δεν βασίζεται στις ανθρώπινες αισθήσεις. Η (ανα) παράσταση εκφράζει τον αναδρομικό και ταυτόχρονα προδρομικό χαρακτήρα της μνήμης στη χριστιανική παράδοση. Αντικείμενο της είναι όχι μόνον ό,τι έχει συμβεί αλλά και ότι πρόκειται να συμβεί, επειδή αποτελεί αντικείμενο μιας υπόσχεσης (παρουσία-δευτέρα παρουσία). Η εικόνα αποτελεί τη «γέφυρα» ανάμεσα στην ανάμνηση της παρουσίας και στην υπόσχεση της εκ νέου παρουσίας στο μέλλον. Για το ζήτημα αυτό βλ τη μνημειώδη μελέτη του Belting Hans, *Likeness and Presence*, Chicago, Chicago University Press, 1994 ο οποίος βέβαια επισημαίνει ότι η σχετική συζήτηση, που έγινε με θεολογικούς όρους μετά την ύστερη αρχαιότητα, αποτελεί συνέχεια μιας συζήτησης που προηγείται. Σημαντικό για την ανάλυσή μας είναι όμως το στοιχείο της υπόσχεσης. Όπως έχει ήδη επισημάνει η Arendt μια πράξη θεμελίωσης που δεν βασίζεται παρά μόνο στην από κοινού δράση των πολιτών είναι μια πράξη υπόσχεσης με προβολή στο μέλλον και δεν απαιτεί μια εξωτερική ως προς την ίδια την πράξη πηγή θεμελίωσης. Σύμφωνα με την Arendt οι επιτελεστικές εκφορές δεν μπορούν να υπάρξουν εκτός μιας κοινότητας τα μέλη της οποίας γνωρίζουν τι σημαίνει «υπόσχεση» και τους δεσμούς που δημιουργεί μια από κοινού δέσμευση, βλ σχετικά Arendt Hannah, 1963, *ό. π.*, σ. 175. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Δ. Υψηλάντη ότι το «Πολίτευμα είναι μια ένορκος συνθήκη μεταξύ διοικούντων και διοικουμένων και εάν μεταβληθεί άνευ της συναιδέσεως των διοικουμένων οι διοικούντες υποπίπτουν στο μέγα αμάρτημα της επιτοκίας», επιστολή στο βουλευτικό 21 Νοεμβρίου 1882, *Αρχαία, ό.π.*, τ. 1., σ. 233.
- 43 Βλ. Δημούλης Δημήτρης, «Λαός, έθνος και πολίτες στην ελληνική συνταγματική ιστορία του 19ου αιώνα», στο Δημούλης Δημήτρης, *Το Δίκαιο της Πολιτικής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2002, σ. 367- 429, 394, και Σβώλος Αλέξανδρος, «Τα πρώτα ελληνικά πολιτεύματα και η επίδραση της γαλλικής επαναστάσεως», *EEN*, 1935, σ. 2, 737-747, 742. Ο ίδιος επισημαίνει τη διαφορετική διατύπωση στα συνταγματικά κείμενα σχετικά με την κυριαρχία. «Εις το σημείο αυτό τα αρχικά συντάγματα του Αγώνος ομοιάζουν με το των Ηνωμένων Πολιτειών, το οποίον χωρίς να διακηρύττει πανηγυρικός την εθνικήν κυριαρχίαν, την υπονοεί σαφώς», *αυτόθ.* σ. 743. Η διαφορά στη διατύπωση θα μπορούσε να αποδοθεί στην επιρροή που άσκησε η Γαλλική Επανάσταση στους συντάκτες του τρίτου συνταγματικού κείμενου. Ωστόσο ένα τέτοιο συμπέρασμα θα παραγνώριζε ότι στο ίδιο συνταγματικό κείμενο η επιρροή του αμερικανικού συντάγματος είναι επίσης εμφανής στον τρόπο συγκρότησης της εκτελεστικής εξουσίας, βλ. Αλιβιζάτος Νίκος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, β' ανατύπωση, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκουλας, 1985, σ. 36.
- 44 Σύμφωνα με την ανάλυση της Arendt η έννοια της κυριαρχίας εμπεριέχει συγκεκριμένες ιδιότητες που «υπονομούνται» το πλάσμα της συμβολαιακής πολιτειακής εξουσίας. Η θεολογική καταγωγή της και ο «μεταφυσικός» χαρακτήρας της δεν συμβιβάζεται με την ανάλυσή της σχετικά με τις θεμελιωτικές μιας νέας συνταγματικής εξουσίας πράξεις, καθώς το στοιχείο που προσδιορίζει την κυριαρχία είναι ο ομογενοποιητικός της χαρακτήρας και η επιβολή μιας ενιαίας βούλησης στις επιμέρους που την απαρτίζουν σύμφωνα με τη συμβολαιακή κατασκευή. Αυτές οι ιδιότητες καθορίζουν και τις μετέπειτα υποστασιοποιήσεις που αποκτά με τη Γαλλική Επανάσταση. Με τη Γαλλική Επανάσταση αλλάζει ο φορέας της κυριαρχίας όχι όμως και οι ιδιότητες της που την προσδιορίζουν ως μια απόλυτη δύναμη δημιουργίας νέων νοημάτων με τρόπο που δεν επιδέχεται αναγωγή σε κάτι πέρα από την ίδια την κυριαρχία. Σχετικά με τις αναλύσεις της Arendt για την κυριαρχία, βλ. Arendt Hannah, 1986, *ό. π.*, σ. 331-333, Arendt Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New York, A Harvest Book, 1973, σ. 466, και Arendt Hannah, 1963, *ό. π.*, σ. 153-163.
- 45 Η διάκριση αυτή αναπτύσσεται στο έργο της *Human Condition*, βλ. Arendt Hannah, 1986, *ό. π.*, σ. 332. Ωστόσο στο μεταγενέστερο έργο της *On Revolution*, η κυριαρχία θεωρείται εντελώς ασύμβατη με τη συμβολαιακή κατασκευή που βασίζεται στη συντονισμένη δράση των πολιτών για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού, βλ. υποσημ. 29.
- 46 Βλ. διατύπωση των σχετικών διατάξεων που ορίζουν σχεδόν πανομοιότυπα ότι όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το έθνος, *Η Ιστορική Εξέλιξη*, *ό. π.*, σ. 4.
- 47 Όπως επισημαίνει ο Παντελής Λέκκας το έθνος δηλώνει «α) αυτό που ήταν (παρελθόν)- σύλληψη που προσδιορίζει αυτό που είναι (παρόν)-

- σύλληψη που επηρεάζει αυτό που θα είναι (μέλλον)», βλ. Λέκκας Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Κατάρτι, 1996, σ. 110.
- 48 Βλ. Τσουκαλάς Κωσταντίνος, 1999, *ό. π.*, σ. 433.
- 49 Σύμφωνα με τον Sieyès ύπατο θεμέλιο της συντακτικής εξουσίας είναι το έθνος, τι είναι όμως το έθνος; Ένα σώμα ανθρώπων που ζουν σύμφωνα με κοινούς για όλους νόμους και αντιπροσωπεύονται στη γενική συνέλευση, στη βάση της αρχής ένα άτομο μια ψήφος. Βλ. Sieyès Emmanuel, *What is the third Estate?*, London, Pall Mall Press, 1963, σ. 51-53.
- 50 Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Sieyès το Έθνος οφείλει την ύπαρξη του στο φυσικό δίκαιο. Αντίθετα ο τύπος διακυβέρνησης είναι αποκλειστικά δημιούργημα του θετού δικαίου, δηλαδή της δράσης των πολιτικών υποκειμένων Βλ. Sieyès Emmanuel, *ό. π.*, σ. 126. Για το ζήτημα της μετατόπιση της πηγής της συντακτικής εξουσίας και τις συνέπειές της βλ. σχετικά Negri Antonio, *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*, Minneapolis, Minnesota University Press, 1999, σ. 217.
- 51 *Αυτόθι*, σ. 217.
- 52 Βλ. Arendt Hannah, 1986, *ό. π.*, σ. 332-333.
- 53 Για τη σχέση του συντακτικού υποκειμένου με το χρόνο βλ. Negri Antonio, 1999, *ό. π.*, σ. 10-11.
- 54 Βλ. Θεοτοκάς Νίκος, 2006, *ό. π.*, σ. 14.
- 55 Βλ. Βόγλη Ελπίδα, «Έλληνες το γένος»: *Η Ιθαγένεια και η Ταυτότητα στο Εθνικό Κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, σ. 91.
- 56 Βλ. Arendt Hannah 1986, *ό. π.*, σ. 332.
- 57 Βλ. Λέκκας Παντελής 1996, *ό. π.*, σ. 110.
- 58 *Αυτόθι*, σ. 116.
- 59 Οι όροι «έθνος» και «γένος» χρησιμοποιούνται από του εξεγερμένους χωρίς να διακρίνονται απόλυτα μεταξύ τους. Για το ζήτημα του προσδιορισμού των εξεγερμένων βλ. επίσης και Δρόσος Γιάννης, *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκουλας, 1996, σ. 119-121. Σχετικά με τη χρήση των δύο αυτών όρων από τους εξεγερμένους βλ. υποσημ. 60.
- 60 Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η νέα πολιτική ταυτότητα εμφανίζει ταυτόχρονα στοιχεία συνέχειας και τομής με τις πολιτισμικές σταθερές που προϋπάρχουν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της χρήσης από τους εξεγερμένους των όρων «γένος» και «έθνος» με τρόπο που δεν τις καθιστά απόλυτα διακριτές κατηγορίες. Όπως επισημαίνει ο Νίκος Θεοτοκάς, «οι εθνικές ιδέες ρίζωσαν και βλάστησαν στο έδαφος πολιτισμικών σταθερών του παραδοσιακού κόσμου». Το πρόταγμα της Επανάστασης του Εικοσιένα δεν αφίσταται από τις θεμελιακές παραστάσεις της παραδοσιακής κοινωνίας «υποβάλλει όμως καινούργιες προτεραιότητες που διαθέτει ο λαϊκός πολιτισμός για τη αξιοδότηση του κόσμου». Βλ. Θεοτοκάς Ν., 2006, *ό. π.*, σ. 17.
- 61 Χαρακτηριστική και πάλι είναι η διατύπωση της διακήρυξης που συνοδεύει το συνταγματικό κείμενο της Επιδαύρου. «Ο κατά των Τούρκων **ημετέρος** αγών δεν είναι στασιαστικός και ανατρεπτικό κίνημα, ουδέ αγών πατριάς φιλοδόξου. Είναι αγών εθνικός, γενόμενος προς μόνον τον σκοπόν ν' ανακτήσωμεν τα **ημετέρα** δικαιώματα, ύπαρξιν και την **ημετέρα** τιμή, σε *Αρχαία*, τ.3, *ό. π.*, σ. 41.
- 62 Βλ. σχετικά Τρωιάνος Σπυρίδων, «Η έννοια του πολίτη στα συνταγματικά κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1828) και στο σύνταγμα του 1844», στο Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση, III, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκουλας, 1999, σ. 283-295, 287, και Christopoulos Dimitris 2006, «Acquisition and Loss of Nationality: Geese», στο Bauböck Rainer, Ersbill, Waldrauch Harald, *Acquisition and Loss of Nationality: Pollicies and Trends in 15 European States*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, σ. 255-289, 258-260. Στους χριστιανούς περιλαμβάνονται και οι καθολικοί των Κυκλάδων Βλ. Βόγλη Ελπίδα, 2007, *ό. π.*, σ. 49-53. Ταυτόχρονα με τους αυτόχθονες αναφέρονται οι «έξωθεν ελθόντες και οι ξένοι που επιθυμούν να γίνωσιν Έλληνες» (παράγραφος δ). Έξωθεν ελθόντες είναι οι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που καταφεύγουν στην Ελλάδα μετά από αποτυχημένες εξεγέρσεις, ενώ οι ξένοι είναι οι φιλέλληνες.
- 63 Βλ. Αλιβιζάτος Νίκος, 1985, *ό. π.*, σ. 29, και Δημούλης Δημήτρης, 1999, *ό. π.*, σ. 390.
- 64 Βλ. Βόγλη Ελπίδα 2007, *ό. π.*, σ. 53-56. Σχετικές με το θέμα είναι οι παρατηρήσεις του Κοραή και του Bentham για το συνταγματικό κείμενο της Επιδαύρου. Το κείμενο των παρατηρήσεων του Bentham για το σύνταγμα της Επιδαύρου είναι διαθέσιμο σε ελληνική μετάφραση, βλ. Bentham J., «Περί Μωαμεθανών και Εβραίων αυτοχθόνων», *Ισοπολιτεία*, VI, 2, 2002, σ. 301-304. Σχετικά με το ιστορικό της συγγραφής του και μια κριτική αποτίμηση του βλ. Τάκης Ανδρέας, «Ο Jeremy Bentham για τη μουσουλμανική μειονότητα: Εισαγωγή και σχόλια στο περί μωαμεθανών και εβραίων αυτοχθόνων», *Ισοπολιτεία*, VI, 2, 2002, σ. 273-300. Για τις παρατηρήσεις του Κοραή, Βλ. Βολίδης Θ., *Αδαμαντίου Κοραή σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822*, Αθήνα, 1935, σ. 9-11.
- 65 Βλ. Θεοτοκάς Ν., 2006, *ό. π.*, σ. 23-29.
- 66 Ως κριτήρια δε της πολιτογράφησης ορίζονται η διαμονή στην ελληνική επικράτεια, η ακίνητη περιουσία αλλά και οι σημαντικές εκδουλεύσεις «εις τας χρείας της πατρίδος». Επιπλέον, η πρόβλεψη δόσης του «ελληνικού όρκου» κατά τη διαδικασία πολιτογράφησης και στα δύο συντάγματα, συνδέει την πολιτογράφηση με την αποδοχή των ιδεωδών της επανάστασης και όχι τη θρησκεία ή το δόγμα του πολιτογραφούμενου.
- 67 Βλ. Δημούλης Δ., 1999, *ό. π.*, σ. 395.
- 68 Βλ. Δημούλης Δ., 1999, *ό. π.*, σ. 386.
- 69 Βλ. Λέκκας Π., 1996, *ό. π.*, σ. 133.
- 70 Βλ. *Πρακτικά της εν Αθήναις της Τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, εν Αθήναις 1844*, ανατυπ. 1993, παραπέμπεται στο Δημούλη Δημήτρη, 1999, *ό. π.*, σ. 396.
- 71 Μόνη αιτία του πολέμου κατά τη διακήρυξη είναι «η ανάκτησις των δικαίων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής», τα οποία «η σκληρά και απαραδειγμάτιστος των Οθωμανών τυραννία προσπάθησε με βίαν ν' αφαιρέσει», βλ. Διακήρυξη, σε *Αρχαία*, τ.3, *ό. π.*, σ. 41. Η τάξη που επιθυμούν να ανατρέψουν τα συντακτικά υποκείμενα αντιμετωπίζεται ως «ανομία». Για το ζήτημα αυτό βλ. Μάνεσης Αριστόβουλος, 1987, *ό. π.*, σ. 292.
- 72 Βλ. Negri Antonio, 1999, *ό. π.*, σ. 150-151.
- 73 Όπως αναφέρει ο Akhil Reed Amar για τη συνταγματική διακήρυξη της Φιλαδέλφειας, πρόκειται για μια πρόταση η οποία παράγει αποτελέσματα μόνο μετά από την αποδοχή της, δηλαδή την επικύρωση του συντάγματος, Βλ. υποσημ. 9.